

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M-2695

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विकम सवंत)	Additional Particulars / Remark
कात्यायनसूत्र	कर्कोपाध्याय	वेदांग	पूर्ण		3/12	63	संस्कृत	कागद	09	43		

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्यपि माध्यंदिनशाखार्थस्य मुख्यत्वं। माध्यंदिनशाखायां मुख्यतया आचार्यप्रवृत्तेः। यद्यपि शाखाद्वयमधिकृत्य तात्पर्येणानुप्र
वृत्तः आचार्यस्य मुख्यत्वं तत्र निमित्तनैमित्तिककाम्यवैकल्पिकानि काण्डेनोपनिबद्धानि। शाखाद्वयव्यतिरेकेण नैमित्तिकमात्रमेवेति न
केऽपि व्याख्यायेरन्। तेन काण्वमाध्यंदिनशाखयोस्तु मुख्यत्वं तु भाष्ये प्रतीयते। तथापि माध्यंदिनशाखाया मुख्यत्वं वाजसनेयिपंचदशशाखोप
ऐतासु एतत्सूत्रं प्रणयता भगवता कात्यायनाचार्येण द्योतितं। तथा हि। वस्तुतस्तयोः काण्वमाध्यंदिनशाखयोर्मध्ये माध्यंदिनशाखाया एव मु
ख्यत्वं। आचार्याभिप्रायात्। तथा हि। ये मंत्राः माध्यंदिनशाखायामनधीताः संति काण्वशाखायां तु समधीतास्ते मंत्राः भगवता संपूर्णा एव सूत्रे
ऽनुपनिबद्धाः। ये तु माध्यंदिनशाखायां समधीताः संति काण्वशाखायां तु नाधीतास्ते तु प्रतीकमात्रेणैवोपनिबद्धा इति। द्वयोः शाखयोस्तुल्यमुख्य
त्वे हि माध्यंदिनशाखायामनधीता एव काण्वशाखायामप्यनधीता मंत्राः संपूर्णा एव भगवतोपनिबद्धाः स्युः। अत एवोक्तं न सिद्धेन। माध्यंदिनीनु
याशाखा सर्वसाधारणीत्युसेति। एवं च माध्यंदिनीयोपादानं नोपलक्षणार्थं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुख्यः धर्मार्थकामानां तु तदंगत्वे गौणपुरुषार्थत्वं १

कृ० भा०

१ श्रीगणेशाय नमः ॥ इह खलु स्वर्गापवर्गौ परः पुरुषार्थौ । तौ चानेकशाखाप्रबंधभेदभिन्ननियतवर्णानुपूर्व्यात्मका
वस्थिताकृत्रिमसर्वगतविधिनिषेधरूपशास्त्रैकसमधिगम्यौ । नहि प्रत्यक्षादीनामसौ विषयः । ननु च स्वर्ग
कामो यजेतेति एवमादिना स्वर्गसाधनत्वं समधिगम्यतां । अपवर्गः कथमिति । उच्यते । शुभाशुभकर्मफलो धर्मफलं विधिनिषेध समधिगम्यमेव । ३ ।
पभोगनिमित्तशरीरग्रहणाभावोऽपवर्गः । स च विहितकरणप्रतिषिद्धपरिवर्जनोपजातशुभाशुभोपभोगाय
वश्यंभाविनि शरीरग्रहणे दुर्लभ इति भवति विधिनिषेधसमधिगम्यतापवर्गस्यापि । यदपि केश्चिदुक्तं ज्ञा एवं परंपरया ५
नादपवर्ग इति । तदपि न । देहेन्द्रियमनोव्यतिरिक्तात्मस्वतत्त्वावबोधस्य मुक्तेश्च केन साध्यसाधनसंबंधो ग्र तत्त्वमेव सत् तत्त्वं तत्त्व मित्यर्थः ॥ २
हीतः इति पर्यालोचनीयं । स्वर्गयागादिवत् आगमो नैवं विधोऽस्ति । यदप्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि । तदप्या राम
त्मनो दर्शनश्रवणादिपरमेव । मुक्तिस्तु पुनरपि शुभाशुभोपभोगक्षयनिमित्तैव । ज्ञानेऽपि सति विहिताकर १
णात्प्रतिषिद्धसेवनाच्चामुक्तिप्रतिबंधः यद्यप्युच्यते । न करोति न लिप्यत इति ज्ञानप्रशंसैवासौ । तन्नैवं स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वौआ-नामिनर त्तिआत्मसत्तावबोधोनकं चिद्रूपकारं करोति। नेसुचमते। यद्दाःवगतमेतद्दृत्तिर्देहादिव्यतिरिक्त आत्मेति

वौड़तमते दे॰ अप्रमा १२ तद्वंधश्च शुभाशुभनिमित्तो। नं बृहस्पतिमतानुसारिणामिव भूतसंघातमात्रमेवेदृषिति। तस्मात्तद्वंधहेतुप आसंबंधोलः शुभाशुभं २ निषू मार्थं २

रिहारे प्रयत्नः सत्तरति भवति ज्ञानानुक्तिः अथापि शुद्धं ज्ञानमेवमुक्तेः साधनमिति विधिः स्यात्तथापि विधिनि

षेधमूलत्वेवापवर्गस्यापीति। स च विधिनिषेधरूपशास्त्रसमूहो नेकशाखोत्तरावस्थानारूपत्वमास्थित।

श्च प्रतिवाक्यमनेकवाक्यार्थप्रतिभानि हृद्यावत्तारत्तयामहोर्मिमालाकुलार्णवरूपवदुरवगाहः। तथाभा

क्वचिद् अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिवत् धात्वर्थमात्रविधानं। तत्राप्यग्निहोत्रशब्दे गुणविध्याशंका। तथा किंहो

मः स्वर्गोपयत्तस्वर्गो होमायेत्येवं सर्वत्र। क्वचित् सोमेन यजेतेतिवत् विशिष्टधात्वर्थविधानं। अग्निहोत्रं जु

सार्थीदे॰ सोयं-चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चस कामः २ हुयात्स्वर्गकाम इति फले विधिः क्वचिच्च विशिष्टे फले विधीयते। सोयं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः। दृध्ना

जुहोतीत्यत्र गुणे विधिः आपारपर्यवसानं क्वचिच्च प्राकाशावध्यर्थे वेदृशतीत्या दिवद्धात्वर्थे नान्यसंबं

आकाशाध्यर्थसंबंधो निधीयते १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सोमेनयजेत १
यथाक्षरप्रमाणः १

कु० भा० धविषयोप्यापाद्यः तथा कश्चिन्मुमुक्षोरार्थवृत्तितादृष्टस्य। कश्चित्सहस्रसंवत्सरादिवत्गुणवृत्त्यादृष्टत्वं
२ विध्यर्थवादसंभोहृष्टपरस्परतोऽपूपमतिषंगात्। शूर्पेण जुहोतीति न सयन्त्रं क्रियते इति विधिसरूपोर्थ
वादः। एत्रीः प्रतितिष्ठंति य एता उपयंतीत्यर्थवादस्य रूपं रात्रीणां फले विधानमिति। हिङ्ग्यात्रमिदं दुरव
सा नो सत्तो शाक्तिम तीनि यानि विधिवाक्यानि ७ गाहते। यद्यपि च स्वरूपं विपर्ययपरिहितत्वात्तानोसन्निशक्तियुक्तविधिवाक्याभिहितार्थप्ररोचनाद्वारेणार्थवा
मिथ्यंतर्भावः ५ द्यानांतं कृतभावमुक्तो जैमिनिप्रभृतिभिर्मंत्राणामप्यभिहितार्थप्रकाशनेन क्रियांगत्वं। नामधेयस्य च गु
यिथ्यंतर्भावः ८ णफलोपबंधेनेति। सुविवृत्तमेवैतत्। तथा च भेदादिलक्षणानुकथनेनानेकरूपवाक्यार्थमार्गोपिप्रदर्शनं समेदर्शपूर्णमासाभ्यां
कृतमेव। तथापि न रसयंताः नेकशाखाव्यवस्थितवाक्यराशिप्रतिपादितार्थानुष्ठानं शक्यं कर्तुमिसाचा एप
वेदार्थकल्पनत्वा हू ल्पः ८ र्यैः कैश्चित्सप्रमाद्यवान्। तत्र धिवाकारादिसामान्यश्च सपनिबंधनं कृत्वा विशेषोपनिबंधनं नाप्यमिति २
रे तथाहि प्रतिविशेषं सामान्यानुकथने ग्रंथगौरवं स्यादित्यथातोधिकारादघुपसद्वेशेऽहपदस्येवमंत्रमनु

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतउतत्। सूत्रकार प०न्तैः। पूर्णमासांते या मावास्यमग्निहोत्रवदिति। तथादीक्षा मा गास्यायामामावास्येनेष्टिरिति॥

क्रम्य विशेषानतुक्रमते। तत्रच पूर्वं पौर्णमाससमारभ्यते। यद्यपि च पक्षवस्तुक्रमो नास्त्यनुष्ठानं प्रत्यनुवि प्रधानक्रमसू०
धानेतु दूरोत्सारित एवेति। तथापि क्रमवर्तिनी वाग्विस्वरूपं भावि नि क्रमेण क्रसंभोनुसारेण पौर्णमासा
रंभः प्रथमः नतु च सामर्थ्यादाधानस्य प्राक्कालत्वं। न ह्यकृताधानः शक्नोति पौर्णमासमनुष्ठातुं। क्रमि
क्रमाच्च। सर्वेषां माराणां स्मरतीति। तथा च समस्तनुक्रमणमग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाविति। नैत
देवं। व्रतमुपैष्यन्निति निश्चक्रमित्र मात्र पूर्वं पौर्णमासं। सामर्थ्याच्च। नहि पौर्णमासमनुत्त्वा साकल्येनाधानं वि
धातुं शक्यते। संविहितंत्र दर्शपौर्णमासविधानं तत्राहि एपरच्छयः किं च। मंत्रक्रमादग्नेव्रतपतइति। दर्श
स्तर्हि प्राप्नोतीति चेत्ति। समस्मेतत्तत्वं किं त्वसौ पौर्णमासपूर्वकः दाक्षायणे च साक्षादेव मंत्रक्रमानुग्रहस्तस्मा
त्पौर्णमासारंभ एव कारणभूयस्त्वमिति। तेन पूर्वं पौर्णमाससमारब्धं॥१॥ पूर्वो पौर्णमासीमुत्तरेवोपवसे
त्॥ ॥तत्र च कस्य विशेषवाचिनि पौर्णमासीशब्दे इत्यभिप्रायमाशंक्य लिंगतोक्तं। तद्विशेषणत्वाच्च पूर्वो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपपदानिमित्ता। उपपदं प्रयोजननिमित्ता विभक्तिः। कारकविभक्तिरेव। नयपि माषि भूयपदवि भक्तिः। कुन एतत्। सूत्रकारप्रवृत्तेः यौर्णमासांते था मावास्यमग्निहोत्रवदिति। त
भावीभाषां मा-नास्या मामा-नास्येने द्वे ति॥ ~॥

कौ० भा० नरशब्दयोः समस्तयोश्च प्राप्तायामप्युपादानप्राङ्स्यप्लकपर्दे विभक्तिर्द्वितीया। पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वेति
२ विकल्पेवाराद्वृः अयं चोपवासशब्दः प्रसिद्धितो नाशनाभिधायी। अनश्नन्नेव वसुपोषितः स्यात्। ननु चाप
राह्णे व्रतोपायनीयमश्नीतत्स्यनेन विरोधाद्विकल्पः स्यात् न। भिन्नविषयत्वात्। तत्र त्वर्थप्राप्त एवाशने
सर्पिरादिगुणनियमः क्रियते। इहाशनप्रतिषेध इति। अशनविधाने हि तस्मिन्नसत्यः विधेय एवार्थः प्राप्त
र्थत्वात् अदृष्टार्थतावाशनस्य कर्मोपकारायप्रकल्प्या। नचासौ दृष्टे सति न्याय्या। तस्मान्नैकविषयत्वा। भिन्नविषयत्वात् ५
न्न विकल्पः यत्र पुनरेकक्रियाविषयौ विधिनिषेधौ। तत्र षोडशिग्रहणवद्विकल्पो। अतिरात्रे षोडशिनं विष नि०॥
योविधिः तद्विषय एव विधिनिषेधः गृह्यते चेन्न प्रतिषेधो नेतिचेन्न गृह्णमिति। नचात्रेत्त्वादिवत्समु षोडशि एष
श्चयः संभवति विरोधात्। नचाग्नेयप्रयाजादिवद्गुणाभावः फलित्वा फलितावगतेः नचवात्रे प्राप्तादि ३
वस्थापास्था। तत्र हि लिंगप्रकरणानुमितवाक्यावगतांगभावयोर्वात्र प्राप्तो हेतुत्वं सोऽश्रमवस्थापरमेव वचनं।
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं ह्यपानर्जं। क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेतिय माद श। तपः संतोष आस्तिक्यं दानं देव स्वपूजनं। सिद्धांत श्रवणं चौर्ह्नीर्म
ति-श्च जपो हुतं दशैते नियमाः प्रो क्ता योगशास्त्रविदे र पि। [illegible] मांस मैथुनादि वर्जयमः। प्रशास्त्रनाध्य नुष्ठानं नियमः॥ एतन्मद्दिपणं शांस्त्र चतुर्थ पत्रद्वितीय पंक्तौ: ~२

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek Collection

वात्रे घ्री पौर्णमास्यामनूच्यते ध्रुवन्ती अमावास्यायामिति। न चात्रानुवादः प्राप्तत्वाद्वा योपि चान्यतर
स्यामत्र चरितार्थस्यान्यतरेणाचरितार्थेन निवृत्तिः न च ग्रहणाग्रहणयोश्चरितार्थोः चरितार्थत्वे कुशश
रवत्संभवतः तस्माद्यथोक्त एवेतरेतराकापेक्षया विकल्पः षोडशिनीति। अथोपवासशब्देनार्थप्राप्ताः शब्द
निषेधः व्रतोपायनीयमश्नीतरसनेनाः शब्दविधानं स्यादिति सुच्यते। अशनप्रतिषेधवैयर्थ्यादुत्तरसूत्रार (= उत्तरसूत्रेपि)
एतदेनघ्रणोति ५ घसार्थस्यासिद्धत्वात् निषेधेपि हि गुणार्थमुक्तं सत्रमारभ्यमेव। न चात्र भिन्नविषयत्वेप्य विरोधः सतिह
शनेतद्गुणविधानमुपपद्यते। तस्माद्विरोध एव। कस्तर्हि सत्र समाधिरुच्यते। अमत्र [illegible] रस्यापथार्थ
अभियमैमिभिहिते पाश्वा सस्येति गएष्ठा ति ७॥ ता। तेनाप्यनियमः अस्य पाश्चात्यस्य वा। विरोधोपजनकत्वाद्यथार्थत्वे प्राप्तेयस्ये वाः मन्त्राः मयार्थतोप
लब्धा। दृष्टप्रवृत्तित्वात्तस्यैवाश्नपितुं युज्यते। नेतरस्य। तत्रायमुपवासशब्दो निपतत्प्रकालपरिमाणके
प्यशनेतु पलभ्यते। यथा चान्द्रायणमुपवसेदिति। अतो नियमविषयत्वोपवासशब्दस्य। केचित्तु पौर्णमासी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

= यथोपपत्त्वपूर्वास्तानपक्षस्य निराकृतत्वादयुक्तः वक्ष्यमाणरूपन्यासस्तत्र आपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थः॥ एवमनेकविषयत्वेऽपि मतिविरोधपरिहारः॥ नन्वेति। विरोधमे
नोपपाद्यति। सा तिथिरिति॥ =
यमनियमाः। विमतत्वं पूर्वोदिताद्गत। शास्त्रांतरोदिताः। तत्राग्नेरादिनामभिहायपूर्वार्थत्वेन विधानं प्रयेत। शास्त्रांतरोदितानां च भाष्ये। अत्रापि विशेषतः
प्रयुक्तरूपतरगानिश्चेष्टतः। शरीरसाधनापेक्षमिति स यत्नमतः यमः॥ नियमस्तु सयत्नमिति स मार्गतु साधनं॥ २

कृ० भा०

४

एवं लक्षणया कर्मविषयं मन्त्रे। पौर्णमासीमुपवसेत्प्रवसेदिति सर्वे। तदेतन्न। कर्मणः पूर्वोत्तरभावानुप
पत्तेः स्वयं होमस्यत्रादेव वत्सिद्धेः। तस्मात्पूर्वयोक्तैव माला। पूर्वस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वा योऽयमनियमः सा
यजेतेति। पूर्वामुत्तरामिति द्विविधं निबंधनं। तत्र संदिह्यते। किमेका पौर्णमासी उत द्वे इति। एके तावत् एकस्या
गोपालांगनादिप्रसिद्धा। संवत्सरं प्रकल्प्य चतुर्दश्यामिति। द्वादश पौर्णमास्य इति। द्वे अपि कालानां। द्वितीयानुस्म
कृभातिनेसानुमतिः पूर्वेराकापश्चात्क रैरसभरः ५ रणात्तस्मात्पूर्वा पूर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायत इति। दर्शे चेति च। द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे अ
मावास्ये इति। तथा। एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वैति। संवत्सरका
एष ह्यवाचीनोत्तरस्यां फाल्गुन्यामिति। प्रसिद्धिलिंगे मुख्यविषये। द्वितीया गौणी। न ह्यनेकार्थतासन्निसाहचर्य राम
अथोरथ स्यानय ने पाशदेप्यक्षाभि ऋयं ८ द्वैरूप्यमुपपत्ते। अन्यत्र तु साहचर्यसंबंधेनानेकार्थत्वमपि भवत्स्वयं हि रात्रिवत्तां सा दर्शं चेह गत्वेति वक्ष्यामः। एवं ४
द्विरूपपक्षोऽपि संदेहः कतरा पूर्वा कतरोत्तरेति। मुख्यसन्निधानाच्चतुर्दश्याः पूर्वां पंचदश्युत्तरा। तत्रैतदुक्तं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ते।चतुर्दशीपूर्वातस्यांहिचंद्रमसःपूर्णत्वमस्तित्वयोर्दर्शाद्यपेक्षया।आहच।चंद्रमसंप्रत्यक्षे।तस्यस्वनुहरणं।
पौर्णमासीसाचक्षुस्तरति।अपिच।पूर्वाह्णेतेकलाहीनेचंद्रेपूर्वाविचक्षणैरितिचतुर्दशीपूर्वाज्ञापयति।तथा। उपवसेत् २ दतिशेषः २
इदंचास्तामयंकालप लपर्शीहायामेवं २ महालस्तमियास्यसेःपूर्णेश्वेंदुरूपागमनस्तुगपस्तेनएकांतरहाभवतिपूर्णिमाप्रतिपंचदशीमुत्तरांदर्शस्य उपवासविध्यपरेवा सो २।२
ति।पंचदशीवापूर्वाप्रतिपदुत्तरा।कुतएतत्तत्साहृदस्याद्धिपौर्णमासीशब्दस्तिथ्यंतरेप्रवर्तते।नचसाहृदस्यं
पौर्णमास्याःप्रतिपदि।नचतुर्दश्यां।कथं।मासस्यपूरणंपौर्णमासीशब्दप्रवृत्तौनिमित्तं।मासस्यमानंचंद्रमाः
मंत्रलिंगाच्च।यत्वादेवप्रपिबंतितततआप्यायसेपुनः।वायुःसोमस्यरक्षिता।समानांमासआकृतिरिति।तेनैवत
चंद्रमसःपूरणंप्रतिपदिपंचदश्यांचतुर्थं।अंसकलाव्यापा।सामान्यादृस्ताहिकलोभयत्रव्याप्रियते।दर्शांतः
विरोधः।एकत्रोपेतस्मत्रवापैति।चतुर्दशकलत्वसामान्याच्च।प्रागंसकलाव्यापारात्चतुर्दशकलःपंचदश्यांप्र
तिपद्यपितद्व्यापारोपरमेचतुर्दशकलएव।नदेतत्साहृदस्यमुक्तं।पंचदशीप्रतिपच्छक्यतेवक्तुं।नचतुर्दशी।सा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माव्यार्थसंग्रहकारः। मध्यंदिनाह्यादरः नीरूपस्मिन्प्राकृपर्वणः संधिरियं तृतीया। ह्यास्वर्णिकानां सत्वेपि मसात्स्यामुपो व्याख्यापरेध्युरितिरिति २
८नभ्रज्ञा अनज्ञा।। अभि अयरूपं भ्रानमित्यर्थः।। संक्रांतयोस्सूर्याचंद्रमसोः इतरश्चंद्रमा इतरं आदित्यरूपिणं यजमानं अभिभवति।।य
अमीनं परा भवं प्रापयति।। इतर आदित्यरूपी यजमानो भातृतरं पापरूपिणं चंद्रमसं अभिभवति।। अस्य हि युज्ञमानयोः।।
७ यभाद्रं शतमाह।। अप्रसालंभमानं अलभमानं शत्रुं परं यं आनत्यं पराङ्मुखीभूतं या था संपिब्यात् पेषणं कुर्यात्।। तथासुद्धे पराङ्मुखीभूतस्य शत्रोरपि
पेषणं कुर्यादिति भावः।। ननु युद्धे पराङ्मुखीभूतस्य शत्रोः मारणं निषिद्धमित्यत आह।। सेति।। सः शत्रुः अन्यतः पराङ्मुखीतरणं नि[illegible]वा व्यातिय
एवस्यात्। समारणीयत्वस्यात्।। युद्धे पराङ्मुखीभूतस्य शत्रोः अविध्यास इति भावः ७।१।

का० भा० दृश्याभावात्पंचोक्तं। त्रयोदृश्याद्यपेक्षयात्रपूरणमृत्तीति। एवं चेन्न कदाचिदपि पूर्णमासी। सर्वत्रसौपेक्षिकं
पूरणमिति। यदुक्तं। पूर्वेद्युरितिकल्लाहीनरातितदपि व्यर्विकाभिप्रायं। दृश्यतेचायमर्थोन्यपरेवाक्ये। संवैसंप्र
५ स्येवोपवसेत्संप्रति सूत्रे ऽहनानीतिसंप्रतिदृष्ट्वंतेभ्रातः सः ऽहनानीतिमुख्योपवासविषयं। तथा। सर्वाउत्तरा
मेवोपवसेदितिप्रकृत्य। पूर्वोपवासविषयं दोषमाह। सर्वमिव्वा एवक्रमंतेयः संप्रत्युपवसति। आदित्यरूपि
णो यजमानस्यास्तमनकाले संपूर्णो दिनेन नक्षत्ररूपिणा चंद्रमसा संक्रमणं भवति। तत्रचास्य द्वेषं जयपराज
यौ मलतद्धृश्यते। अनड्वा वै संक्रान्तयोर्यः पूर्वो ऽन्यतयोरेवेतरमभिभवतीतरएवेतरमिति। अथयत्तुत्तरामुपवसति।
तस्यकोगुणो भवति। यथापरांचमाहृत्य संपिष्ट्यात्दृश्यसालभमानं सोम्यतो घासेवस्याहिति। तत्र स्य सं एम
पूर्णअनाभिमुख्येनव्यवस्थितः पापरूपी चंद्रमा यमसूपमवत्। आदित्यरूपिणा यजमानेन सुखेन जेतुं श ५
क्यत इत्यतिप्रतिपत्स्युत्तरां दर्शयति। तथा। एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी। योत्तरैषो
अन्यतो व्यातो स्था स्ती ति अन्यतोव्याती समस्तं पदं।। अव्ययेन समासः। अन्येमेनसा वृहंति। नहंन्यतोपरेरिति। अन्यतोव्याती। तस्मिन्प्रकरणे ऽन्या
व्यऽयसंख्यानमिति। द्वितीयार्थे तसिरिति हरिस्वामिनः।।७।२।

आभिमुख्येनवर्त्तं चं दृश्यकं हनानीति गतीयऽभावः ३ समानामिन आभिमुख्यमेव एषः व नरूपी चंद्रमाक्रमते २ संमुख २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमाम्ना पूर्वेति । पक्षाद्यौ संवत्सरादिरिति प्रतिपत्तव्यमोच्यते । पक्षांते च तदंतं तदंते इति पौर्णमास्युत्तमा ॥ न च सवत्सरांतः १
पौर्णमास्यां पक्षादित्वं । चतुर्दश्यां वा पक्षांतत्वं न संभवति । तस्मादृसहेतुतत्त्वकारमेस्यानाच्च । पक्षाद्यौ पर्व
द्विविरिति । यदा चतुर्दशी पूर्वा तदा पंचदश्यां यागः स्यात्तत्र पक्षाद्यो हविः पाक्षिकं स्यात् नन्वेवमपि सति उ
त्तरोपवासपक्षे द्वितीयायां यागः प्राप्नोति । तत्र पक्षाद्यौ पघद्विविरिति पाक्षिकमेवं न । सत्यां । अत एव मध्यमः पक्षो
वा प्रातरिति ॥ ७ ॥ अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वा ॥ ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति पंक्तेर्धानात्तत्तं पुषेमे । म
त्रेण मंत्रं प्रतिदिशं च तत्र तत्र त्वया अग्नेरेण तत्र जपेमे साहवनीये समिधमादधाति ॥ अग्न्यन्वाधानमिति
प्रयोजनं च नाम्नः सर्वत्र व्यवहारए ण ७ कर्मणो नामधेयं । कर्तृनिर्देशाद्गुणविधानं संभवात् द्वमे चाप्रसिद्धेः तत्राध्वर्युग्रहणं न कर्तव्यं । अध्वर्युः क
र्मसु वेदयोगादिति प्रासत्वात् । अथ यजमानो वेत्येवमर्थमुच्यते । तत्रैव तानिपि सिद्धत्वात् यथान्यत्र पात्राणि
सं ६ साद्यतियजमानो वा ॥ तथा जमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वेति तस्मादध्वर्युरित्येवाद्यं । अत्रोच्यते
CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं०भा०२ यजमानकांडमित्यवांतरसमाख्या। सोन्चमहासमाख्यायाः बाधिका भवति। तेनयजमानोवेत्तीयस्तुच्यमा
६ नेवाशंकृतोवधारणेन्यायमूलत्वेनमाभूदितिशास्त्रमूलोयंविकल्पइत्यध्वर्युग्रहणं। नन्वितरत्रापिशास्त्रमू-
लएवविकल्पः। आज्यमवेक्षत्ते तेजोसीतियजमानोवेक्षयमपिशास्त्रमूलएवविकल्पो। तत्राप्यध्वर्युग्रह-
णंतर्हिकर्त्तव्यमिति। सत्यमेवं। प्रत्यक्षंहितत्रवचनं। तद्धैकेयजमानमवेक्षापयंति। तस्मादध्वर्युरेवावेक्षे-
तेति। ननुचात्राप्याचार्यस्यप्रत्यक्षमेववचनं। स्मरंतिहिपंचदशशाखोपनिबंधनंकृतमाचार्येणेति। तस्मा-
न्नास्तिप्रत्यक्षकृतोविशेषः। उच्यते। शाखाद्वयमधिकृत्यसत्यासर्येणानुप्रवृत्तआचार्यः तत्रनित्यनैमित्तिक-
काम्यवैकल्पिकानिकार्याणिनोपनिबद्धानि। शाखाद्वयस्यातिरेकेणनैयमिकमात्रमेव। तेनशाखाद्वयविहित एम
स्येतरेणास्तिविशेषः तद्धिहितत्प्रत्यक्षपक्षनिक्षिप्तमिवयथाकथंचिदृपित्वाप्यते। शाखांतरीयंपुनःप्रयत्न ६
तोज्ञापनीयमित्यध्वर्युग्रहणं। ननुकतिपयशाखोपसंहारेसत्यसर्वशाखाप्रत्ययत्वादनादरणीयमेतत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ कृत्स्नक्रत्वर्थोपदेशस्य तावदध्ययनसंभवात्। अत एवानर्थक्यं। यत्रैकाध्वर्युवेदसर्वशाखाध्ययनासंभवः किमुत त्रसर्वशाखवेदांतराध्ययने एवं कृत्स्नशाखरूपवेदचतुष्टयाध्ययनेन च स्वाध्यायाध्ययनं भवति। अत एव स्वाध्यायाध्ययनेनात्र स्वशाखैकान्तु गता सेह सत्रनिःकर्षः। सा च प्रतिवेदं। एतदेव नमयति। तथैकदेशाध्ययने नापी सादिः। २।

सूत्रकारवचनं। नैतदेवं। एवं हि स्मरंति। या एव काश्चन पंचवा दश वा शाखा उपनिबध्यंते। तत्रैवैते अप्यर्थे १
यमिकांगप्रधानकर्मोपसंहारः संभाव्यते। किमुत पंचदशशाखोपनिबंधन इति। तस्मादपरिच्छेद-
नाऽसर्वशाखाप्रत्ययत्वमिति। अथ सर्वशाखाप्रत्ययकर्मोपसंहारेणैवाधिक्रियेत। तथा सत्यसंशक्या-
र्थोपदेशात् सर्वशाखानामानर्थक्यमेव स्यात्। स्मर्यते ह्येकैकशस्तमध्वर्युं शाखानामिति। तथैकदेशा-
ध्ययनेनाप्यधिकारं स्मरंति। वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममा-
वसेदिति। तथा च लिंगं। यो वै स्तोनो नूचानः स तमवकाशयेदिति। सर्वशाखाप्रत्ययत्वे ह्येकेनानूचानो न कश्चि-
त्स्यात्। अपरे ध्वर्युग्रहणं यजमानसंबंधार्थमावसेयंति। तत्किमर्थं। बृहन्ने ध्वर्युर्वेदस्य कर्त्रे यजमानोय-
थास्यादिति। किं वा चस्याद् ध्वर्युणा विकल्पितत्वाद् धिकृतमेव तत्र लिंगं तदं प्राप्नुयात्। अथ पुनर्यजमा- कर्मणि पूर्वपाणामि सुकेः ८
नसंबंधे तत्रापि तेयजमानः सिद्धो भवति। एतत्स्याम पि स्याख्यायामध्वर्युर्यजमानो वा यूपमनक्तीति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथोक्तं व्याख्याया मधिस्वरूपं सा पामस्यतरो का सु भवति यच्चाध्वर्युर्यजमानो वा सोपदपात्रमादायेति प्रसक्त विधिनेपि सु वक्तोदपात्रमादाया
ध्वर्युर्यजमानो ति सु प्रिति मिस्सरस्ति पदं दति ॥ ८ ॥ अथ कृत्या र्थी नदेश व्यत्ता नदध्वर्यवनासे भेनात् । अत एवानर्थ कम् ॥ यत्रैकाध्व
र्युवेदस नेशस्त्राध्वर्यु यतु सम नः किमुत तत्र सर्व नेदा ध्वर्यवने ॥ तेनैक शास्त्ररूपनेद नत्र ष्टयो ध्वर्यवेन च हस्ता ध्वर्यया ध्वर्यव नभनाति ॥
एव स्वाध्वामाध्वर्यवने ना जस्वशास्त्रे कातु गस्वते इस नैश्वि कर्मः ॥ सा च प्राप्ति नेद एतदेन प्रयं च यति । तथैव वेदशा ध्वर्यव ने भावी सादि । इदं प्रिय
णं निरंक स समस्त पत्र स्वयंतुर्थ पंदे ॥ अथ ध्वयति ॥ ॥ अथ न न तगो पधाति हो अंकं । ऽध्वेहू च २

क०भा०२ थाध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपहनः हरन्तीसत्रदोषः तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या । यद्वैः छावा आचार्यस्य कुचित्क

७ यं चिद्धिकस्यं तापयतीति । अथवा सदैव व्याख्यांतरं । ऋग्वेद विहितमग्न्यन्वाधानं समारभ्यमाहोतुःप्राप्नो

तितन्माभूदित्यध्वर्युग्रहणं । स चायं ममाग्नइति मंत्रेण भूतार्थप्रकाशकत्वाद्धाहवनीयोपपन्नात्सु

ममापइतियथार्थे विपरिणम्यते । नत्वविपरिणतेन भूतार्थप्रकाशने समर्थो भवति । तत्रैगणयत्तेषु

चयजमानाभिधायीनि पदानि च यजमानकर्तृकेग्न्यन्वाधाने यथार्थे विपरिणम्यंते ऽस्माकमग्ने स्व

असमर्थत्वात् ८ भ्यं नमंतामित्येवमादीनि । अध्वर्युकर्तृके त्वन्वाधाने निगदा दृष्टा एव । न च वर्चो दिशां चावनतिरध्व

र्युविषया ॥ कर्मणः पुरार्थत्वाल्लिंगाच्च । यां वै कां च यज्ञस्त्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैवसेति । असौ एम

च सभिद्बाहुप्रमाणा स्यादधिकरणस्यैतावत्प्रमाणतात्तत्कुतः परिधीनां वर्मसंस्तवात् । वर्मणस्त्वशरी ७

रप्रमाणत्वाद्विधेयं चाधिकरणप्रमाणमुचितं लिंगाच्च । यद्वा आत्मसंमितम न्नंतत्रवतितं न हिनस्ति

८ अतस्तत्र आहवनीयस्थानं बाहुप्रमाणमिति गम्यते ॥ एतेनारत्नि श्चतुरस्रं स्यात्पूर्वं स्यागेः सरो भवेदिति ॥ शास्त्रान्तराभिप्रायं ॥ यद्वा बाहुर्वा अरत्नि
रिति श्रुतेरेकार्थतैव ॥ ननु अरत्नि प्रकृत्य चतुर्विंशत्यंगुलिभिर्मितारत्नी एले व्यतु विंशत्यंगुल्यं स्फुटमेव श्रुतोक्तं सत्यं ॥ श्रुतिस्सा
मर्थ्यादनेकार्थत्वं ॥ अतत्राप सब श्चुल्बकारैः दशांगुलं क्षुद्रपदं द्वादशांगुलं त्रयोदशांगुलं पञ्चदशांगुलं मिसाध्याभिध्याय पदे प्युगे ऽरत्नी
रयत्तिशंम्यायां च यथाकाम्यशब्दस्यानियतविषयत्वादिसुक्तं ॥ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राभृत्संस्थमित्यवाच्यं। तेषामारंभेऽर्थतो व्यवस्थातद्वचनहानात्॥ तदर्थस्तु॥ अर्थवादैः प्रतिपादितः नाच्यंता॥ विरोधे चेर्थस्तासरत्वादि समेन यागक्रमेणाग्न्यन्वाधानं माभूदिति प्राक्सं
अन्वेतु क्रमस्य न्यायप्राप्तत्वादग्न्यन्वाधानस्यैवान्वार्थत्वज्ञापनायेत्याहुः॥ ततश्च अन्वभ्भतादाय प्रवृत्तिः॥ ६॥ स्थग्रहणं॥ ७॥

नं-५२

यद्वयो हि नस्तीति। प्रादेशमात्री वा॥ शिष्टानुस्मरणात्। वेदः समिन्धविश्रं च त्रयं प्रादेशसंमितमिति। तस्य
चाविरोधात्। क्वचिच्च दर्शनात्प्रादेशमात्रो भवंतीत्यधिकरणप्रमाणं स आधेयस्यानैकांतिकं लिंगं विधर्य
शेषस्तस्मात्प्रादेशमात्र्येव॥ ७॥ तूष्णीं द्वितीयां॥ द्वितीयाग्रहणेन प्राप्तो मंत्रो निवर्त्यते तेन तूष्णीमिति॥ एवमित
रयोरग्न्योः॥ समिधावादधातीति वाक्यशेषः। प्रथमं दक्षिणाग्नौ सन्निधानाद्दक्षिणक्रमयोगाद्दुरवक्त
स्थत्वापत्तेश्च। गार्हपत्ये वा मुख्यक्रमानुग्रहाद्दृश्यन्वाधानस्य हि कार्ये देवतापरिग्रहः। तत्राश्च पूर्वं गार्हपत्ये भी
ज्यंते। ततो दक्षिणाग्नाविति संनिधानाद्यकारणं। केचिद्द्विग्रहणं प्रकृतत्वाद्द्वाभ्यं मन्यमाना गार्हपत्यदक्षि
णाग्न्योः क्रमार्थं मन्यंते॥ महाव्याहृतिभिर्वा प्राक्तं ४ स्यं॥ भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याहृतयः प्रसिद्धाः भू
र्भुवः स्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिरिति लिंगात्। विभागानुपदेशात्समस्ताभिः भेदेन वा चक्वचिदुपदेशात्तिमहा
व्याहृतीति। न वा। वाक्यभेदात्। वाक्यसमुच्चयस्यान्याय्यत्वात् तस्मात्समस्ताभिर्व्याहृतिभिः समिद

(interlinear correction: आयप्राप्तत्वात्; वा)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं०भा०२ धानं। सत्त्वकारानुपदेशान्नेति चेत्स्याद् परिभाषितत्वात्तेषामारंभे यतो भवस्यात्तद्वचनत्वादिति। तत्कथम

८ र्थेवाह्यातः। भूरिति गार्हपत्यो भुवरित्यन्वाहार्यपचनः स्वरित्याहवनीय इति। तथा भूरिति वा अयं लोको भुवरं

तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोक इति। अयं वै लोको गार्हपत्योंतरिक्षलोकोन्वाहार्यपचनोसौ लोक आहवनीय

इति च। समस्तोपदेशो लाघवार्थो भेदोपदेशश्च होमविधानार्थः। ताश्चैताः शब्देनसामान्यान्मंत्रस्य निवर्ति मंत्रोप्पिराद्ध रूपः व्याहृतयो पिराद्ध रूपाः २

काः। तूष्णीं वा यथापूर्वं॥ समिदाधानमिति वाक्यशेषः। तत्र च युगपत्समिदाधाने भेदे कारणाभावात्। केचित्तू

ष्णीं द्वितीयामिति द्वितीयाग्रहणमिहार्थमन्यंते। तूष्णीं चेति लघीयसा न्यासेन सिद्धत्वाद्बहुतरकरणमिति। तदिह

न्यासः स्यात्वेन

भेदेनाधानं यथा स्यादिति। तदयुक्तं। न हि सत्त्वकारप्रवृत्तिरीदृशी। यत्न्यासगौरवमर्थोत्तरमप्यभवत्सतिवचने एम

सतिवचनेतु प्रमाणवानयमर्थ इत्यतिरेकोपि गम्यते। न च न्यासगौरवमन्यथानुपपत्त्याशक्यं वचनमनुमातुं। द्वि ८

तीयां समिधमादधातीति। कर्त्ता चिन्त्यत्वेनोच्यते। कदाचित्त्वरायेनेति। अतोन्यायप्राप्तं युगपत्समिदाधानं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिधीनलक्षयथापूर्वं परिधीनालभ्य यथापूर्वमित्यादि ॥ एवमेव यथापूर्वं हवींषीति श्रुतेश्च ॥ ५ ॥ ६ भर्तर्यप्रभाव्ये तु यथापूर्वं स्मृत्यैग्नीन्यत्र ज्ञातिसहो
माय तेऽन्यत्रमानो देवताः परिगृह्णातीति ॥ ६ ॥

दुर्निवारमिति । ये तु सूत्रगौरवमात्रेणैवार्थान्तरं परिकल्पयन्ति न मन्तव्यं ते । यथापूर्वमिति वचनेन यथाध्यवसि
तं । सूत्रादेशं वैलक्षण्यात् । पूर्ववदिति ह्येवंप्रकारेष्वर्थेष्वाचार्यैः प्रायेण सूत्राणि प्रणयन्ति तस्माद्यथापूर्वं यथो दुर्जस्यनीप्रतिमन्त्रं पूर्ववदित्यादि ॥
सन्नाभ्यन्तर इति । तदेतत्त्रिविकल्पस्याग्न्यन्वाधानं दृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति । दृष्टार्थमिति ब्रूमः दृष्टं हि कार्यम
ग्नौ काष्ठमाधीयमानं करोति संधीधनं । तद्धारणं च । न च तदन्यदभिवांछितं । कार्यस्य विद्यमानत्वात् । ते वा एते उल्मुके उ
दूहंतीति पूर्वोहितस्याप्युपविषयस्तच्छ्रोद्विवचनांत एवमेवोपपद्यते । देवतापरिग्रहणार्थं वा । वचनसाम
र्थ्यात्कस्य देवा गृहानागच्छन्तीति कस्य नावः पूर्वेद्युर्ममाग्नौ हविर्गृह्णीत इत्यर्थवादस्वरूपमपि कार्यं निर्दे
शविषयमभ्युपगतमाचार्येण । येनाग्न्यन्वाधानप्रभृतीन्यनुक्रम्य हविर्गृहणीयादित्याग्निहोत्रवसानीयायां
निवर्तयति । तत्राग्न्यन्वाधानकार्यं हविर्गृहणीयया हृतमित्यभिप्रायः तत्र हि वचनमाग्नावैष्णवं प्रकृत्याग्निर्वै
यत्तस्यावराद्धो विष्णुः परार्ध्यस्तत्सर्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य संवेचयन्तं परिगृह्य सर्वाः स्मारति । हविर्ग्रहणीययां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल्युड् विभक्तिः क्रियार्थेपि स्मर्यते। तुमुन्ण्वुलौ। क्रियायां क्रियार्थायामित्यनुवर्तमाने लृट् शेषे चेति सु जितं च शा क्रियायां क्रियार्थायामिति॥ पुनरप्रथमभे
दे॥ दीप्यार्थभिन्नोदेवतापरिग्रहो प्यत्राभ्युपगतः फलेन॥ ८॥

कृ०भा०२ गप्रधानदेवतापरिग्रहस्य निर्वर्तितत्वात्प्रायणीयादिष्वग्न्यन्वाधानमिति निर्दिश्यते। ननु देवतापरिग्रह
१ णार्थेग्न्यन्वाधानं उपपद्यते। नाग्निधारणार्थो। ननु चार्थवादस्तद्रूपमेव वचनं। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं
निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति प्रकृतस्य तत्सर्वार्थैवेत देवताः परिग्रहीतुमुक्तं। नित्यानन्दीक्षाप्रयोजनाद्दीक्षणीया
पुनस्त्वर्थे यां देवतापरिग्रहफलश्रुतिरर्थवादी भवति। किं पुनरभ्युपगतो देवतापरिग्रहोप्यपुनस्त्वर्थेत्र प्रयोजनत्वे
१ अग्न्यन्वाधानस्य नैमित्तिकत्वमिति चेत्। एवं सति वाचनिकं कार्यं देवतापरिग्रहः तस्मिन्सति नोपलभ्यमानमपि प्रयोजनं देवतापरिग्रहार्थत्वे सति॥ ५॥ ३
तरमवगन्तुं न्याय्यं। यत्तु लिंगमुक्तं। ते वा एते उल्मुके इति तत्र पूर्वप्रवृत्तेपि दृश्यते। तद्यथा। स पत्न्या इत्यश्वेतश्वसं दृष्टार्थमिध्यानं ५। २
भरती ति अप्रवृत्तविषयस्तच्छब्दः। प्रयोजनमवादिष्वपि क्रियते। किमिदमेकं कर्म उत बहूनि। बहूनीति ब्रू एम
गृहीता नु गमेनैतयु नरग्न्यंतरे भवेत २ मः। अधिकरणभेदाद्धाधेयभेदाच्च। प्रसस्त्रिः समिद्ग्रूपपर्यवसानात् एकं वा। कार्यैकत्वात्। एकं हि कार्यमभी। १
ज्यमानदेवतापरिग्रहः। एकवचनान्ते न चैकशब्दे नोपदेशे भवत्यग्न्यन्वाधानमिति। न चाधिकरणभेदः प्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिर्यग्येवसानंवाकर्मभेदेकारणं।परिधिपरिधानवत्।तस्मादेकमिति।प्रयोजनमप्येतेनैमित्तिकंभवतीतिसंप्र निष्वपि अग्न्यन्वा धानांते
सर्वेष्वग्निषु होमा भावेपि २ दायः।केचित्तुगृहमेधीयादिषुसर्वत्रकर्तव्यमितिप्रयोजनमाहुस्तत्पुनरालोचनीयं।नत्वपराग्निसंबंधहोमाभा
ज्यमानदेवतापरिग्रहस्तत्रोपपद्यते।तस्मात्प्रवृत्तिस्तत्र।अपरेत्वाहुः।अग्निपरिग्रहद्वारेणदेवतापरिग्रहोम
मार्गदर्शनादह्नातीतिवचनात्तेषांचाग्नीनांभेदः।प्रसिद्धश्चान्याश्चान्याश्चदेवताःपरिगृह्यन्ते।तेनापराग्नि
गृहमेधीयायांप होमेष्वसंयुक्तदेवतापरिग्रहोनास्तीतिनिवर्ततेऽन्वाधानं।नचात्रसमुदितानामेककार्यत्ता।तथाचात्रयोगत्रा
वाणद्वारेतरसापेक्षावस्थांधारयन्ति।प्रसक्तंहितत्रसमुदितानामेककार्यत्वं।इहत्वग्निद्वारेणभेदाध्यवसा
नं।नन्वेवंसत्यपराग्निकर्मणःकार्यान्तरत्वंप्राप्नोति।अत्रकोदोषः।कर्मभेदःस्यात्तत्रयशोगोभिप्रभृतिहृतत्वा
दस्मापरोधःस्यात्।उच्यते।नत्वात्मापरोधभयात्सदार्थस्यान्यथात्वमवसातुंशक्यं।यथाहिप्रमाणैरसमर्थःप्र
मीयतेतथैवगृह्यते।अथवैकमेवाग्न्यन्वाधानंप्रसङ्गभ्यसस्तत्रदोषः।एवमाश्रीयमाणेप्रसङ्गाभ्यासंने

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्र पर्वणि ब्रह्मचर्यस्य पुरुषार्थत्वं नैव विहितत्वात् प्राकरणिकस्याविरूपस्य तदनुवादमात्रत्वात् यैकमार्थं लौकिकरणे न ह्यास्याम् अनुष्ठानमुच्यते। इत्याशंक्याह॥ ब्रह्मचर्य ऋत्वर्थतया यदि न विध्येत तर्हि ... निष्फलं स्यात्। तस्मादस्यार्थ स्य पुरुषार्थत्वान् नाप्राप्तत्वादि विधिर्लिंगो ... नियम ... ब्रह्मचर्य॥ ३॥ अरण्यासनाद्यः ...

मासमैथुनवर्जनं तु तस्यापि ... अहर्निशं पूर्तिषु ... पुरुषार्थ ... अयं ... ॥ अहर्भागलक्षितविधेः ... अहर्नीमुक्तितः ... अमांसं ... मांसस्य पर्युदासतः।

क०भा०२ मितिकात्यायन इति॥ ७॥ अहन्यमांसमैथुनेवर्जयेत॥ ननु चाहन्यमैथुनस्यप्राप्तिविषद्भुलात् इत्याशं। कर्मोपल
क्षणार्थमहर्ग्रहणमिति सदोषः इत्यतेचकर्मणः कालव्यपदेशः चतुर्होत्रापौर्णमासीमभिमृशेत्संचहोमोत्र्यो वास्या
मिति। नियमस्यकर्मांगतामाप्त्या॥ अतरंगत्वेहि पुरुषमात्रानिसंबंधात्फलपरिकल्पनास्यादिति। ननु चमांसमै
थुनेवर्जयेदितिइत्यल्पस्यपि तत्रेप्रकरणात्कर्मांगत्वावगतिरविरुद्धा। अथमहर्ग्रहणमिति। सत्यमेवं। आप्रयो
गद्भूपपरिसमाप्तेरयंधर्मो मा भूदिति। प्रतिप्रयोगावृत्त्यापित्वमंगानामितिन्यायस्तूचनार्थमहर्ग्रहणं। एवं च
सतिद्व्यामायणेपुनरारंभसामर्थ्याद्प्रयोगद्भूपपरिसमाप्तेर्मांसं सत्स्यानृतमूत्रहलवासांसिवर्जयेदित्ययं
धर्मः॥ केशश्मश्रुलोमनखानि वपतेवाशिखां। वाशाद्धुसत्सन्निधानाविशेषेपिसतिवपतिनैवसंबंधः शिखासंबंधेहिसति
पक्षेसशिखंस्यात्तत्रस्मृतिरपरुध्यते। अशुचिर्वायएषयन्मुंडस्तस्यैतत्पिधानंयच्छिखेति। नचाहसवचनं स
शिखास्य। नस्मात्समन्त्वपरोधएवज्यायानिति॥ अपराह्णेव्रतोपायनीयमश्नीतः सर्पिषासु हितौ॥ अपराह्णे
केशान् ... इत्युच्यते ॥ केशश्मश्रुणिवपते। उभयोः समासे समवायात् तद्भावात् पत्न्या वपनाभावः॥ एवं च किंशीतरस्तु ... नोपदेशादयमर्थः सिद्धः॥ नियम
स्तु ... सिद्धं वक्तव्यात्॥ ग्रामगानं ... मुंडनमस्ति॥ तदविरुद्धत्वात् स्यात्तदा॥ ... स्मृतिप्रामाण्यवादेमन्वादि॥ ७॥ ...
... मासिकेषु ... तत्र ... अपराह्णे ...
... मांसं ... आगारि ... नियमः ... अग्निहोत्र ... [illegible] ... मैथुनं मांसभोजनं यदि तदिम ... कथमन्यत्र ... दीक्षितस्य ...

२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रहणमह्नो परभागमात्रविषयं। शकृत्साम्यर्थात्। नयथास्यत्राह्नस्त्रिभागविषयत्ता। तत्र स्वपराह्ने दद्या
तीति प्रकृतस्य पूर्वाह्नो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्नः पितॄणामिति वाक्यशेषाद्विशेषावगमा
त्। रहस्यपरभागमात्रवृत्तित्वं। भोजनकालप्रसक्तेश्च। व्रतोपायनीयमिति व्रतं भोजनमुच्यते। यथा
न्यत्र तद्भूतं सायमाशं यो व्रतमिति च। तथेनोपेयते अमावास्यायां निनातद्भूतोपायनीयं। अश्नीतं इति द्विवचनोपदे
शात्पत्नी च। एतस्मात् हि यजमानएव नियमः स्यात्। मय्यासौत्रामणपांकुतोछिष्टं भक्षयति। सर्पिषेति नात्र प
योव्रतवत्सर्पिरेव साधनं। त्रियसंभवात् माषमश्नाति समिति च पर्युदासात्। तेन यथाप्राप्तं सर्पिरभिधीय
ते। तत्रापि किं नियमविधिरुत तैलादिपरिसंख्या। कश्चात्र विशेषः। यदि नियमस्तैलमपि भंजनादिसंस्कार
प्राप्त्या न निवर्त्तते। अथ परिसंख्या सर्पिषो न नियमः। किमत्र युक्तं। नियमविधिः। न हि स्वार्थप्रवृत्तिता श
कृत्स्यात्। तैलव्युदासे परार्थताकल्पेत। लक्षणा च स्यात्। तस्मान्नियमविधिरेव। नियमे च सत्यर्थात्तैलादि

यथाप्राप्तमित्यस्योप
सेचनं नव्यं च न संस्का
रः॥

आदिशब्दाद्व्यादु
ग्धादिः॥ उपसेच
नं तेन॥
अभेनवं अन्यादि भले
स्यादिति गम्यते॥
प्राकृं मांसप्रतिषेधा
त्पर्युदासस्य संभवः॥
विधिरत्यंतमप्राप्तौ
नियमः पाक्षिके स
ति। यत्र चान्यत्र च
प्राप्तौ परिसंख्या
विधीयते॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपामुपस्पर्शनं आचमनं। लिंगात्। मद्धि ष्ठ नपडपस्थ स्थली तिष्ठन्‌ स तेन पुरितितरतो मेध्यावा आपो मे ध्येभूता व्रतमुपायानीति। आलंभनमात्रं वा॥ ५
अप आचमति बाच्यं निस २ य पुनरा चाम ती लग्निहोत्रे यथा चाम ति शाङ्कना चमनोपदेशस्त थात्रेना स्ती भाग:॥८॥ ५
असित दर्भ हुतं चामे स्पर्शनं सत्रं तत्र श्रूयते॥ पुरोडाशोऽन्वये तेनयजमानः पूर्वेनदेस्य दक्षिण ती तीरेणानम तथमध्यवैतियमुनांत्रि: पूर्वावलरणं
मतीति। पूर्वेनदितिशाख्या प्रासेस न्यावा प्रासेन संतोय नमा ना अयं ति दक्षिणेन तीरेणेति लभ्यते—

क॰भा॰२ निवृत्तिः असुहित्वा वत्तस्यादिति। तदेतत् दर्शनं दृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति। धर्ममात्रमिति ब्रूमः कुतो क्रमकालो रागप्राप्तत्वात्भोजन
११ दितियमात्। दृष्टार्थे हि फलं किं विस्यात्। तस्माद्धर्ममात्रं दृष्टार्थे वा। प्रसिद्धे स्तदर्थे तान्त्रस्य दृष्टाय कश्चिदुक्ते स्यतदनुवादेनफल
दृष्टार्थेऽपि संसेवेधुनि यमाददृष्टमिष्यते ३ गुप्तिः यतुपरिद्रष्टा दिनियमइति। कामं नियमाद् दृष्टपरिकल्पना। प्राङ्मुखोऽन्नानि भुंजीतेतिवत् तदुगम्यमा निषिद्धः॥२॥
नत्तस्यपक्षवद्वारेणादृष्टपरिकल्पनमिति। प्रयोजनं सतिसामर्थ्ये श्रीयात्॥७॥ अंतरेणापराग्नी गतापं
रेणाहवनीयं प्राङ् तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो पनुयस्य व्रतमुपैसंप्रेव्रत पत इदमहमितिवा॥ अंतरेणाप
राग्नोरिति षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादो अंतरांतरेणयुक्तइत्युपपदविभक्ति द्वितीया। प्राङ् तिष्ठन्निति शक्यमवक्तुं
अपरेण अवस्थितस्याग्नीक्षणविधानसामर्थ्यात्। अग्निमीक्षमाणइत्यपिनवाच्यं। मंत्रलिंगादेव प्राप्तेः उक्तं एम
च प्रदेशांतरे आहवनीयमीक्षमाणस्तद्वनलादिति। वक्तव्यं वोत्तरमंत्रार्थत्वात्तस्य च विलिंगत्वात्। प्राङ्मु ११
खता च वाच्या। प्रोषितस्यापि द्विरुपमोयथास्यादिति। अपामुपस्पर्शनमाचमनं लिंगात् प्राङ् तिष्ठन्नपनुपे
तिष्ठत्यभिमंत्रो यजमानं कुर्यादिति हि श्रूयते॥८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतःपवित्रता आच॥
मनेकृते सति भवति ७॥

किंतु सवनीयस्य ५ प्रवृत्तौ येनेष्टाग्नेय्याः समिष्टयजुर्वोंतरा स्यात्। ५। तस्मान्न तदंतेनावभृथ इन्निनापाठः। तदंते समिष्टयजुरंतेनैवावभृथ इति किंतु
[illegible] इष्टिसमाप्तौ तेते ५॥

दर्शपूर्णमाससंबं
धावभृतेयमनुनायां
नीयमाने ३

स्पृशनीति मन्त्रस्तेन पूर्वितं तरलो मेध्यावा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति। आलंभमात्रं वा आचमनानु
परिसृग्न्त्रस्य चैनेमिति कत्वात् शब्दसामर्थ्याच्चोपस्पृशतीति लिंगमर्थवादमात्रं। दीक्षास्नानवत् व्रतमुपैतीति नि
यममुपगच्छतीति। अग्नेर्व्रतपतेराहवनीयाग्निरुच्यते। नहि देवताग्नेः क्षणं संभवति। तेनेहार्थे दूतावभृथे मुं ३
विपरिणामः ननु च। समिष्टयजुरंते चावभृथविधानात्। तत्र च व्रतस्य प्रासंगिकत्वाद्ग्रहणमिति चेत् नान्तद्
न अन्तधर्मित्वात् ५ र्मित्वाद्धि समिष्टयजुरंत तावभृथस्य धर्मः तस्मान्न तदंते एवं चावभृथस्तत्रे च व्रतग्रहणेग्निशब्दो विपरिणम्य
व्रतस्य ग्रहणादुत्कर्षस्स नाङ्गिपमो भवेत्= तरतिनद्रुहत्कम्॥ तस्य बाधतः॥ अतद् सवाच्यं। पाहादेवत्वहि दुः। स्वासंबंधत्वापन्नार्थत्वात् व्रतग्रहणोत्कर्षे ससवदनव्रतग्रहणयो रंगांगीभावः ८
सत्स्यंति यमोप्ययोत्कृष्येतेति। अपरे तु तः शब्दहेतुर्येम मन्वंते। ननु चैकमुपनयनस्समकालमेव ससवरनं। तु गौतम स्मृतिः ऊत्तरे वा आश्रमाणां ७
न्नेरपांचैतदवरोधीतिहापि प्रासं। तथा परमाधानसमकालं। न वा आहिताग्निनानृतं वदितव्यमिति। अनृता आश्रमिणां गौतमेन ब्रह्मचारिणः ससवदनं विध्यात् ... इत्यादि॥७॥
अनभ्यातत्व्यपनो द प्रागादा [illegible] नथीस्य कन्याव्युदका [illegible] दिसाध्याल सूत्रं १॥ तिष्ठ्य पनोदेतिमन्त्रितं। इदमन्यसस्य बाधत दृसस्य विषयो पपृष्ठं नामाह॥ कर्मोगमुत्तरे सस्वरतं॥ पूर्वं तु प

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुरुषार्थोपचारनिमित्तं तत्पवर्गोतेः कर्मोपपातेप्रायश्चित्तं तत्कालमिमुक्तेः ७। वदन्नातथुनं अग्नेर्नुनदेदिति नापितुनदेदेनदे।
पुर्नम श्रौतदसत्राद्धलोपबंधनाद्धयोः। नियमः सा थितो ऽन्यत्रय त्रमानस्यनद्धयो ॥ तेनारंभ्यामंश्रौ नैनपत्न्याः किंतु यथोपसितं। अशनं शयनं चैव कर्माचायमतंपरं ॥ ८।

जनं ७
कृ० भा० २ रुपांगं। यदिदमुत्तरदेशेतत्कर्मांगं। कोविशेषइतिचेत् कर्मांगेप्रायश्चित्तसमुच्चयः पुरुषार्थोपचारेस्मार्तमेव। श्रौ
१२ तोपचारेश्रौतं। नविहह्येपुरुषार्थेश्रौतंस्मार्तंच। तत्रश्रौतोपचारेसुहृतैप्रायश्चित्तसमुच्चयइह प्राप्नोत्येवपुनरा
रंभोऽप्यर्थइति। सत्यमेवंकर्मांगेकर्मगतविशेषनिबंधनेविशिष्टंप्रायश्चित्तंयथासाद्यति। तद्यागर्वेदिकेभूरिति। या कर्मणीसर्थः ३
जुर्वेदिकेभुवइति। होतृकपदार्थानुष्ठानकालेससवदन्नोपचारेहौतृकंश्रौतमाध्वर्यवंचस्मार्तंचेति। केचि
त्राधानकालानृतवदनप्रतिषेधमनुवादंमन्यंते। तथाहि। नवाआहिताग्निनानृतंवदितव्यंनवदंजातुनानृ जातु-वा-कदाचिदपि ५
तंवदेदिहसाह। ॥ नृष्णारएपोषधीनामंश्रीपाह्॥ इदमवसरप्राप्तंसायारएनमुच्यते। आरएपद्रष्टाणामारएयो
शोडशिग्रहणाग्रहणवत् ५०। षधीनांचाश्नीयादनवेतिविकल्पः। केचिदारएपशब्दमौषधिविशेषणंमन्यंतेनिर्देशसामर्थ्यात्। तन्नयारएपशब्दोवृक्ष एव
पदार्थः। सर्वैः अतोनतदुपसर्जनमिति। नवा। अविशेषेणश्रवणात्। सवाआरएपमेवाश्नीयादितिग्रहणस्याचारएप १२
औषधयोयदारण्यंवृक्षानिसाह। सत्रस्यचतन्मूलत्वात्। अतंत्रोनिर्देशइति। सामर्थ्यसिद्धत्वाद्विकल्पः वाच्यइति अग्निरधीतः ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चैत्रावधारणार्थत्वादवधार्यते हि वैकल्पिकैककर्मणि प्रवृत्तिर्योग्या। आरण्यपगुणविधिरस्याचैरमुच्यते॥ ७ च: समुच्चये
आहवनीयगार्हपत्ययोर्गार्हपत्यस्यैव॥ विकल्पेन हि श्रवणमत्र। तत्रायमधःशय्याः किं खट्वादिनिरोधकः
कृतास्तरणस्यापि। नास्तरणनिषेधकस्तत्रापि प्रयोगप्रसक्त्याधःसुप्तावयमिति। क्वचित्त्वस्थंडिलशा
यी स्यात्तो नास्तरणस्य निषेधोऽधःशयीताधस्तादेव हि श्रेयसमुपचार इति लिंगात्॥ सद्यो वा प्रातः॥ पूर्वा
मुत्तरां वोपवसेदिति हि सूत्रे वैमुक्तं। तत्र सद्यो वेत्तीयस्तु कामानेतयोरेवान्यतरत्र भागः प्राप्नोति। उत्तरामुपवासप
क्षे च द्वितीयायां। तस्मात्पूर्वस्मिंस्ततः प्रातर्ग्रहणं। अथाक्रियमाणेपि प्रातर्ग्रहणे यागानां प्रधानकालत्वसत्वाप्यत्ता
स्त्वेवस्यामप्राप्तिरेव यागस्योच्यते। एवं सति यथोत्तरस्यां सांगयागप्राप्तिरेवमुत्तरोपवासपक्षावलंबनद्वा
रेणोत्तरोत्तरस्यामपि प्राप्नुयात्तन्निरासार्थं प्रातर्ग्रहणं। अस्त्वेतत्तथेति चेन्न। पौर्णमास्यां यागविधानसामर्थ्या
त्। एवमुत्तरस्यामप्यप्राप्तिरिति चिंत्याहारंभसामर्थ्यात्। पूर्वामुत्तरां वोपवसेदिति। उत्तरा हि पौर्णमासी प्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननु सुत्रारंभसामर्थ्या ... दि यदि पौर्णमा। पाप्नोति। न। अपौर्ण मासी ... ॥ ९

४ चरणं ह्रसंताप व्रतानां प्रव्रज्यामानार्थ नतत्रैताः श्रुयते ब्रह्माणं वृणीतइत्यादि कुर्यं प्रथिनमीतिवत् वरणे नार्त्विजः कुर्यादिसर्थः॥ ५ ननु प्रसिद्धा ... लिंगो वृणीतइति २
७ ... पूर्वकालता समानकर्तृकता मात्रं यनदति नानंतर्यं पूर्वकालता यां हि ह्रास्यंते नानंतर्यं तदंतराले तु यदि पदार्थसहस्रमपि करोति तथापि ना
सिद्धो तस्य पूर्वोत्तरभावस्य बाध इत्य॥
३ नन्व ... ने कां ति ... स्पष्टं। एवं च सति पथादौ च यथा दिति भुपसी वादइति चेत्। न। तत्र वचनात्। न चात्र तद्वचनं ३

कं०भा०२ तिपरीतिप्रतिपादितं। तेन सघोवा प्रातरिति। यद्वा प्रातस्तरा सघरति। पौर्णमासी द्वितीया च निरस्ते भव
१३ तः स्तारंभसामर्थ्यादयमेवार्थोवसीयते। पक्षादौ यद्यपुदुविरितिहविः पक्षादिना विशेष्यते। तच्चैवमुपपद्य
ते। अथेतरथ्युनैकं। तिकत्वाद्विशेषणं स्यात् तस्मात्तुत्तरस्यामेव यागइतिसाधूच्यते॥ अग्निहोत्रं हु
चरणं भरणं स्मृतं। ४ त्वाब्रह्मणं हरणीति ब्रह्मिष्टं भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमह इति॥ प्रातरिस्युनुव
र्तमानेऽग्निहोत्रं हुत्वेत्यक्ते तत्र तिपत्तिर्मा भूत्सायमग्निहोत्रमिति। ननु कालो ... हविः कर्म साकल्यात् एत्रोचा
विधानात् अग्निहोत्रग्रहणं चेहार्थाभावाद्मावास्याविषयं। तत्र हि वचनं। उदितेसवित्तरि पौर्णमासस्यतं
त्रं प्रक्रमियादनुदिते आमावास्यस्येति। अतोग्निहोत्रग्रहणमानंतर्यार्थं। ब्रह्मिष्ठमिति च पदार्थ्यसततलोप। एम
ज्ञातावबोधेन। नहि परमात्माख्यब्रह्मसततत्वाःवबोधोत्रोपयुज्यते॥ वृतोजपत्यहं भूपतिरित्यादि॥ वृतोज १३
पति। ब्रह्माजपतीतियावदुक्तं। अथवायदाव्रतः समस्तेन मंत्रेण भवति तदा जपति। कर्तृभेदाद्योगपद्यं

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दक्षिणाभेदात्कर्मभेदः अंगभूतस्यापिभेदः। यस्मैकर्मणेयेवरणाभ्यामुपात्ता इतितदपवर्गेऽप्रवृत्ताः लौकिका भवंति। राजसूयेतु राजसूयस्य एककपालतायुगप
त्सर्वचिकीर्षा॥ चिकीर्षितात्पर्यस्य सहायवरणं तस्मादगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वकर्मणां राजसूयानयनभूताताव्रणं वरणमित्युपक्रमतां एवांतात्कर्तारः। सौमिक
स्यवरणस्यच दृष्टसंयोगेनकृत्स्नप्रधानार्थत्वादग्नियोगनिमोकव्यंशिस्वत्वमेवभेदेन अप्रसक्तं वरणमित्युपनातीयमेवतंत्रसंसमेनसंगभूतस्य वरणभेदः
यतु लौकिकं वरणंतस्यमंतत्वमस्माभिरुच्यते। यजमानोपिलौकिकंप्रार्थनमपि हिआकुर्वीत वराजसूयेधसोनेनकर्तुमर्हति। नाध्यनादनिश्चमासमासयेच
अन्यथाप्येककर्माभेप्रागर्थिताः तदपि तसमाप्तौ नयजयेयुरन्येन नलभ्येरन्नितरप्रयोगकाले राजसूयकर्माणि दर्शपूर्णमासनदीक्षासौम्यमध्येन न भ्रंशेदनिनएवांतात्

तत्कृत्स्नाभ्युदयसौ
ख्यानन्तसमाख्यया। व
हतु नैवकृत्स्नकृत् सा
मर्थ्यात्वाअस्मामिकं॥१
प्रयोगवचनप्रसंसहृ
तस्तेषकाकर्मैवाध्यते
ऽशाख्यातोऽनेककर्म
केनकुष्टाते॥१॥

माभूदिति॥ वाचस्पतेयज्ञंगोपायेस्वाहा॥ सामर्थ्याद्यजमानः सहिवरणेनानसाच यज्ञंगोपायतेनियोक्तुंस
मर्थोनान्यः वाचस्पतिस्त्वंचस्तोतुंब्रह्मत्वएवारोप्यते। वाचस्पतेब्रह्मन्यज्ञंगोपायेति। यद्यपिचकाण्वानां
देवसवितरित्युक्त्वा वाचस्पतेयज्ञंगोपायेस्वाहेतिपठ्यते। तद्यपिनसमानकर्तृकार्थं। पूर्वकालतामात्रेहि
क्त्वाशब्दः समानकर्तृकतायामसामंजस्यस्यान्नहिब्रह्मात्मानमेववाचस्पतइतिसंबोधयति। अथापिब्रह्मा
त्रीदेवतोच्यते। तत्रापिनियोगाभावाद्दृष्टार्थतास्यात्। तस्माद्यथोपवर्णितएवार्थः। सचार्थंप्रैषोनियोगा
र्थत्वादसत्स्वपिवरणेप्रवर्तते। यथाज्योतिष्टोमेदीक्षणीयादौ प्राधानेचेष्टिषु। कथमाधानेवरणाभावइति
चेत्स्यात्तद्दृष्टनिर्दर्शनाच्चतात्त्विजः प्राश्नंतीति। ब्रह्मौदनाभावेत्क्वरणमितिचेन्न। तत्रापिदर्शनाद्ब्रह्मणे
येब्रह्मसामानिगायतीति। तेनप्रतिपन्नब्रह्मत्वस्यवरणंक्रियमाणमप्राप्तत्वप्रयोजनंस्यात्तद्वरणविशेषणि
यमार्थमस्तुप्रवृत्तिरितिचेन्न। नियमस्यक्रियापुरःसरत्वात्सत्सांहिक्रियायांनियमानुग्रहो। ननियमा
सान्नैवकास्यकृतेपिब्रह्मत्वरणंकिमर्थं। अग्न्याधेयकुर्वंतीतिबहुवचनेनोपदेशाद्ब्रह्मत्वरणंभवत्येव॥२॥ =सामगानाभावेऽस्तुवरणमितियें
तु नदीक्षतेप्रवर्ततात् तत्तथमितिचेत्। स्यात्बहुवचनोपदेशात्सर्गादीव्यवधानमित्याहेति। प्रकृतत्वाद्बह्वेदं लिंगोऽभिधीयंतइतितुनरभाष्यंतना।
बहुवचनस्यप्रकृतमात्रेपरत्वात्॥ तेनब्रह्मौदनसामगानाभावेवरणंप्रवर्ततएव। तत्रापीष्यतेचाध्वर्युर्ब्रह्मौदनंपचतीतिसिद्धं। अग्नीआग्ना
भवतेप ... नतत्वात्। नचननिरोधाभ्यामन्यइतिमहत्वतः॥७॥॥

निधनेनसमाप्यर्थ
अवश्यस्थापनीयाः

६ तस्मादिहैव भाष्ये त्रयब्रह्मसदनादिति॥ प्रोक्तंतद्धः कुशा एव ब्रह्मणः सदनं यथाहृतिभाष्यशाः ६॥

कः भा॰ २ तुमर्हाय क्रियाप्रवृत्तिः योहि पंडितंमन्य एवंकुर्यात्स प्राङ्मुखान्नभोजनविधिमनुमर्हायतत्सोपि सन् भुंजी
२४ तापि। पश्चज्जोतिष्ठेमेत्रब्रह्मवरणविधौ न्यायमूलः सर्वत्रापि प्रवर्तत एव॥ अपरेणाहवनीयं दक्षिणाति दक्षिणाति॰ सू॰ २
क्रामति॥ उत्तरत्तउपचारो यज्ञ इतिवरणमुत्तरतः दक्षिणतोब्रह्मयजमानयोरासनइति। गमनेविकल्पः। शा
स्त्रसामर्थ्यात्॥ अहेदैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्यसदनेसीदयोस्मत्पाकतरइतिब्रह्मसदनमीक्षते। तत्रैतल्लो
शंसात्तृणनिरसनोपदेशात्प्रसिद्धेश्च। नवा। नियमशासनाभावात्तृणनिरसनंतुकुशास्तृतत्वादासन
स्य। तत्कुतः शिष्टानुस्मरणात्प्रसिद्धिर्विशिष्टा। तस्माद्यथाप्रसिद्धमेवेध्मविहसमासनमिति। ब्रह्मसदनात्तृणं
निरस्यतिनिरस्तः पाप्मा सहतेनयंद्विष्मइति॥ सचायमासनसंस्कारस्तेनपशुपुरोडाशेआपशुपरिसमा एम
प्तेः संस्कृतत्वादासनस्यपुनर्नप्रवर्तते॥ इदमहमर्वावसोः सदनेसीदामीति प्रसृतोदेवेनसवित्रातदग्नयेप्रब्र १४
वीमितह्यायवेत्तरस्मिमाहूति॥ ७॥ ब्रह्मसदनं आहवनीयमभिमुखउपविशति॥ तदग्नयेप्रब्रवीम्यग्निर्देवेद

समाख्यानालिङ्गे तत्रोपवेशनेपुनर्ब्रह्मसदनग्रहणं नियमार्थं। आहवनीयाभिमुखत्वानयदोपविशति तत्कालेसिभाष्यत्रयतो था। आहवनीय
देशंदक्षिणेनास्तेवेदिसंस्पृष्ट्वोत्तरदक्षिणाग्निपरेण चर्मेइति मर्मयशः ५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रसवानुयात्मयोरेककालत्वाद्भेदोपचारइतिमर्मयशः। ९ एककालत्वं च प्रैषप्रैषार्थयोः मतं नर्थनियमात्॥ २॥

प्रसन्नानुयाजयोरेककालत्वाद्भेदोपचार इति भाष्ये पठितः। एककालत्वं च प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्यनियमात्॥ ३॥

तावचनः स्यात्प्रकृतत्वात्। नवा। वा पुनाः सहसमुच्चारणात् तस्य चाप्रकृतत्वात् तस्माद्वृत्तान्तरवचनः प्रयो
जनं। सौर्यो होव विपरिणामः प्रसमस्तग्रहणं गुणार्थं प्रकृतत्वादेव। को गुण इति चेत् आहवनीयमभिमुखत्व
इति॥ वाग्यत आनुयाजप्रसवात्॥ यतवाग्ब्रह्मा भवस्वानुयाजप्रसवेप्यावत्॥ भागपरिहरणादिवा। सा चैषा
वधारणा। अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्तीति प्रकृतस्य सर्वे वाचंयम एव स्याद्ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्येतस्माद्वचस
इति आम्नायते। पूर्वमविशेषाद्व्यवसितं। पाठक्रमाद्विशेषाध्यवसानं। लिंगाच्च। विहृह्यन्ति वा एते यज्ञं
ग्रहं संति ६ कुर्वन्ति ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञियया इडया चरन्तीति। हेत्वे तु न वाग्यमनस्येहाचरणं निर्दिश्यते। तस्माद्भागप
रिहरणाद्येव। स चायं पदार्थधर्मोऽपतत्वात्केहि सस्यप्रमादीत्सन्न हुत्वा प्रकृतप्रसवेक्षणमाचरेत्॥ आहुता
वषट्कारासु॥ अवषट्कारा साहुतिषु ब्रह्मा हुत्वा साधयते। तास्त्वैता अग्निहोत्राहुतयोऽवषट्काराः। अ
ब्रह्माप्रायश्चित्तानि स्कंद्यादशादिष्टानीति ८ नि हितत्रैककर्मिकेपि सत्यं ति प्रायश्चित्तार्थं तया ब्रह्मणः प्राप्तिः तेन निमित्ताद्यौत्स्यति होम आपन्ने सति आ ता ब्रह्मैव जुहुयादिति ७

ब्रह्मभिः दर्षे पिंडवदेति ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ पूर्वलोपे पंचमी २

कं०भा०२ हृत्वाक्रियामात्रेणब्रह्मोत्साधतइतिक्रिययाहिकारकमाक्षिप्यते। लिंगाच्च। अथ यद्येतामिंद्रस्तथपेप्रापश्चि
१५ त्तिमुवाचाग्निहोत्रात्स्य आमहनतउक्थ्यादितिनचैतदेवमेकलिंकादेवंहिश्रूयते। एकर्त्विजमग्निहोत्रमि
ति। अंगप्रधानाभ्यामभिनिर्वृत्तिरेकेनर्त्विजाकर्त्तव्येति। ननुनैमित्तिकार्थतयाहुतीयोपिभविष्यति। नेत्यु
च्यते। नहिनैमित्तिकस्यब्रह्माक्षेपसामर्थ्यमस्ति। भिन्नेजुहोतीतिहोममात्रेएवविधेर्व्यापारपर्यवसा
ने। वाक्यांतरपरिप्राप्तइतिचेत्नयदेवत्रघोविघायेश्रुक्रंतेनब्रह्मत्वमिसेवमाद्दित्वात्व्यात्हत्तिहोमेब्रह्म
संबंधविधाने। तेनयत्रआत्हत्तयस्तत्रब्रह्मणाभवितव्यं। नैतदेवं। यद्धिहोतहन्यत्राचरितं। येसाततःक
दाचित्स्यादपि। अस्तित्वस्यचरितार्थत्वंदृश्येहूणमासादेः। तेनाग्निहोत्रेनान्यथानुपपत्त्याब्रह्माक्षेपसंभवः एम
तरइति। एकर्त्विकविरोधाच्च। नचात्रक्रियाब्रह्माणमंतरेणनसंभवति। कर्त्रंतरविधानात्। अस्तिहियत्रा १५
ध्वर्युरेवात्मंकर्त्रंतरं। तेनापिनतत्राक्षेपः यथोक्तमग्निहोत्रादामहनतउक्थ्यादिति। सोपिचनुस्त्विशब्दे परमेष्ठ्योभिख्यात ह्यादिपर्यायः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विमेषमोर्थवादः। अतस्तर्हि दर्विहोमविषयत्वात्स्यसूत्रस्य। दर्विहोमाहुतयोः वषट्कारः। तासां हि पौर्णमा
सविधं तस्माद्धि तेनो चितो वषट्कारः स्वाहाकारेणात्मानस्तु निवृत्तिः तदभावेत्वात्मानमुपपद्यते। तदेतद
नुपपन्नं। तत्र हि प्राप्त एव ब्रह्मा मंत्ररहिताचक्रिया ब्रह्मवरणादिकात्तल्ली मनर्थेलुप्ताइति। पूर्णाहुतिविध्यं
तस्माद्धि होमविषयत्वात्तर्ह्येतत्क अस्य सूत्रस्य। ता अपि त्स्यवषट्कारा इति। तदपि नोपपद्यते। अग्निहोत्रन्याय
सालक्षण्यात्। अनुद्धृतान्यस्तमय्याहुतौ पूर्णाहुतिकाधर्मा विहितास्ते आचार्येण पूर्णाहुत्यामुपसंहृत्यान्यत्रा
ऽतिदिष्टाः। अतस्तत्रापि ब्रह्मणः प्राप्त्यभाव एव। एवं वेदिहार्थमेव सूत्रमस्तु। इह हि प्राग्वरणाद्व्याहृतिहोमनिमि
त्तेस्ति तदर्थं ब्रह्मवरणापकर्षो न्याय्यः। अंगप्रधानार्थत्वाद्ब्रह्मणः तदर्थमिदं सूत्रं आहुतावषट्कारास्तु। आ
हुताक्रियमाणसमंत्रिकाचासौ क्रिया न्यायतः प्राप्नोति। ननु चान्यत्राचार्येणायमाहुतहोमो मंत्ररहितक्रियाविषयः
प्रयुक्तः। प्रस्तसहोत्वांकरोत्याहृदिति। सत्यमेवं। प्रस्तसहोत्वांकरोतीत्यत्रैव समंत्रिकाक्रिया प्राप्ता। तत्राहुत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सअंगंभासां तासुरंगां। नतदंगा अतदंगाः। तत्स्थाः। नव्याहृतिहोमांगंवाचस्पतिप्रैषः। अप्राकरणिकत्वात् व्याहृतीनां। अनारभ्याधीतानांच व्या
हृताय्यः। ब्रह्मलोपकत्वादत्रावषट्कारात्सु-येति चेत्। सुत्यातेब्रह्मकर्मैव च कारेणातिदिश्यते। अथाप्तेतियतं पूर्वाभ्यांणपुरितं। आप्तो
साध्यते ब्रह्मा तेनास्याधरणं जपः॥ २॥

कृ०भा०२ हे मंत्रनिवृत्तिपर एवं। तन्निवृत्तिश्चवाचनिकी॥ एतयैवावृत्तानुपहूतस्यजुरिति। अतोब्रह्मवरणापकर्षार्थमेतत्
१६ वाचस्पतिप्रैषत्कस्तकाली न एवंमात्त्वतीनामंतरंगत्वात् अतरंगताचप्रकरणमवच्छेदात्। शंकातेचावषट्
कारामात्त्वतयोक्तुं। उचितत्वाद्वषट्कारस्य। याज्याकार्येहित्वाशमाम्नानमिति। यदिदं याज्यांपुरोनुवाक्यांत
विदेद्यात्तोरेवयाज्यायाः पुरोनुवाक्यायाः स्थानेकुर्यादिति। तेनेहवषट्काराभावे अवषट्कारात्त्वात्तस्य
उच्यते॥ अत्रवाव्रतोपायनं। एणस्त्वतुल्यत्वात्॥ आप्त्वसवैश्वसवंमंत्रंजपेत्॥ वाग्यत आनुयाजप्रसवादिति
वाग्यमनेसत्तियघतुल्माहरतितद्वैश्वसवंमंत्रंजपेत् अधिकारमुपजीवन्नाह अध्वर्युश्च। हविर्ग्रहणकालेवा
ग्यमने। तुल्यंहिशास्त्रमुभयोः सयदिपुरामानुषींवाचंव्याहरेत्तत्रोवैश्वसवीमृचंवायजुर्वाजपेदिति। यजमान राम
स्यलनाम्नानाहाध्वर्युंवमेव। केचित्तुवचनाद्यजमानस्यहोत्राकालेवाग्यमनाप्यचारेवैश्वसवमिच्छंति। तत्रापि १६
साम्नायते। अथयद्वाचंयमोव्याहरतीतिप्रकृत्यसयदिपुरामानुषींवाचंव्याहरेदिति। सचमंत्रः प्राकरणि

प्राकरणिकत्वविध्य
शिलिऽयुक्तश्च प्रथ
मंश्रुवा अंसदाप्तिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आग्नेयी न्यायेन तत्र हि संबंधविशेषपरे श्रुत्यौ सामान्यसंबंधप्राप्तिमंपेक्षते पेक्षमाणे कासुदान्नेयीषु तद्भावादितरन्निषय सामान्यसंबंध प्रसक्त्या नुपप
त्तिः श्रीयति॥ अतस्तु वेदे न मस्युपेतत्वाद्विधिं न प्रयते नाक्यभेदो भवति।।२।।

१ओं प्रणयेति लोट् मध्यमैकवचनं प्रथमं ब्रह्मपरमिति सर्वं त्राविशिष्टता ऽधुत्ते॥ द्वितीय मध्यमत्युपरमिति।।२।। अत्र त्रौंकारपूर्वेणार्थ स्वरूपेण शङ्कते॥ जनश्च्यः प्रसवस्तो न सोंकारस्यमदर्थता ५
भिप्रायापद संबन्धाद्यादु नरस्येव प्रसवार्थता।।१ एवमोंकारेणेसनंतरसुत्रे ओंकार पूर्वकेणार्थस्वरूपेण वचसा प्रसवविधानादनुज्ञा प्रसवेत येव दर्शनाच्च।।४।।
प्रणय ज्ञामिसारभ्यदेहीतं तमुक्तो पुनःप्रयोगः।। ओंकारस्य प्रणयं शास्येव स्वप्रेषसादुद्धौ।। मन्त्रमुपपन्नमेतत्।। पुर्वस्य प्रणयं शास्येवास्यो नरस्य प्रणसेस्वाह। लोट् मध्य
मपुरुषैकवचनं हा विशेषाहत्कथमुत्तरस्य प्रसवार्थं स्या। पुर्नस नेस ते आह।।२

कैः स्यात् प्रकरणादेव सामान्यसंबंधावगतेर्विशेषविषयत्वे सति वाक्यस्य लाघवं। एतत्थास्य प्राकृतत
पाद्यीयमाने सामान्यसंबंधो विशेषसंबंधश्चेति गौरवं स्यात्॥ प्रणय यज्ञमिस्सन आरभ्यंतं प्रणयेति प्रणी
ताः प्रसौतीति सेवमंतं सत्रं। प्रणय यज्ञमिस्सनेन मंत्रेण प्रणीताः प्रणीयमाना अनुजानाति। उं प्रणयेति स
प्रसवार्थत्वात्ततः पुरस्तात् जपः प्रयोजनमुपांशु प्रयोगः। अत्र पुनर्लोट् मध्यमपुरुषैकवचनाविशेषे
सति मुख्यो विशेषः अयं च मंत्रोऽनेकयजमानके कर्मणि यजमानाः संतु यजमानांश्च धेहीति विपरिण
म्यते। द्विलेपि यजमानौ स्तां यजमानौ च धेहीति च॥ एवमामंत्रितं तुकारेण प्रोक्षय यज्ञमिति हविषी धां वर्हि
षोश्च॥ प्रोक्षणं प्रसौति। एवमामंत्रितः एतस्मात् मंत्रणविधानं ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामीसेवमादिना भावेन हित
ब्रह्मणीताः प्रणयन वद्वाम्नानं। एवमोंकारेणेति। तुकारपूर्वकेणार्थसरूपेण वचसेति यावत्॥ बृहस्पते प
रिगृहाण वेदिं सुगा वो देवाः सदना नि संतु स्यां व हिः प्रयताः साध्वं तर्हि स्तृणाह पृथिवीं देवी देव त्विति वे

देवताह्वाने वेषानह
इत्याद्युक्तेहीत्येव तु द
क्षो प्रसवार्थहि
व्यतरस्य वैय्यर्थ्या
पत्तेरयः =

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्तपदे आरणमनुषंगः। सद्धिविधः। एकः पूर्वान्वयलिः। परानुलत्तिर्द्वितीयः॥ अनुत्तपदे आरणमध्याहारः २॥
अत्रयोगनिभागो नोचितो गौरवतो पिच। पातरेका अजाजने तेकहनि धोकवध्यथा। अप्रयोगस्यादिति श्रीमदनंतैः स्तुप्रपंचितं॥=

२७

हिंपरिगृहणंतं॥ प्रसोतीत्यनुवर्तते॥ प्रजापतेनुब्रूहियज्ञमिति सामिधेनीरनुवक्ष्यंतं॥ देवतावर्धयत्वमिति
सर्वत्रानुषजति॥ अनुषंगश्च लाघवार्थः अत्र च प्रोक्षण परिग्रहणेषु अध्वर्युपरं वेदिपरंच वहरणप्रघासेषु
सपात्रं प्रसिसिद्धेः इतिभाष्यसंबंधः २ — वचनमूह्यते। यजमानपरं चानेकयजमानके॥ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति प्रतिशिष्यं प्रतीक्षते॥ देवस्य त्वे — प्रतिशब्द ईषदर्थे इति पाकस्मृतिः ३
स्वत्वतमारभ्य भागन्तं हविषां। सखा गृहस्य २ — तिमंतिगृह्णाति॥ सपात्रं नेनुभाशित्रपदस्य भागवाचकत्वात्तस्यैवेक्षणप्रतिग्रहावुचितौ विसंततआह स
पात्रमिति तत्र हेतुमाह प्रसिद्धेरिति। लोके हि हीयमानं भक्ष्यद्रव्यं सपात्रं प्रतिगृह्णतयैव भूमौस्थाप्य पुनर्द्रव्य
मात्रमाहृत्य भुंजतेत हूहि हा पिलोकप्रसिद्ध्यनुसारित्वाच्छास्त्रस्येति भावः तत्रैव हेत्वंतरमाह। साहनेति भ
क्ष्यद्रव्यमात्रंप्रतिग्रहे साहस्यादेरदृष्टार्थापत्तेरिति भावः॥ २ प्रसिद्धेः साहनोपदेशात्पुनरादानसामर्थ्याच्च॥ ए — राम
थिव्यास्त्वेति साहपसयो स्वबर्हीः षिधुनराहायदेवस्यत्वे सनामिकांगुष्ठाभ्यामग्नेष्ट्वास्येनप्राश्नाति इत्येतैरनुपस्त — २७
ण्णत्र चेत पुनरादानं च द्रव्यमात्रस्य। प्राशनार्थत्वात। अतश्च आसादितेपि भविष्यति। अनामिकांगुष्ठाभ्या।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रप्राशनपक्षे
पि सापत्नं भवत्येवे
ति माधवः २

ध्वन्यासुस्तादे निदध्यात् ऽ सदेश इति पाठः। भाष्यके नैतदव्याख्यातं। तत्र कालमेव प्राशनं यस्यं स्यादेशे निदध्यात्। नपूर्वकाले। एवं दृष्टार्थता सा
दमस्य। नक्षाति च कालांतरे प्राशनं। अत्र ना ब्रह्मा प्रा ऽ श्नाती लिप्यन् श्रुतिः २॥ प्रतिपत्तिर्द्वयोर्दृस्यां शाखायां श्रूयते नहि। तत्रैकं पात्र
मत्र स्यादकृ सामस्य अर्थो वधा॥१

माशयेत्रिष्टुभ्सनेन मंत्रेण प्राश्नाति। चेछंदोविकल्पार्थः अनुवेला प्राश्नाति पुनराहाय प्राश्नाति। अथोपरि
ष्टान्नत॥ निदधाति वा ऽ सदेशे॥ पूर्वमविशेषेणाभिहितं। विशेषप्रतिपिपादयिषया ऽ पुनर्वचनं॥ प्रक्षाल्य
पात्रं नाभिमालभते मा प्सुंतर्दैवतास्त्वा ररु ऽ श्रमयंतु स्वाहा हुतं जठरमिंद्रस्य गच्छ घसिना मे मा संपृक्थ्या उ
ध्वमेवा मे ऽ सीरिंद्रस्य त्वा जठरे सादयामि। प्रक्षालनं च कार्यं संबंधाविशेषाद्द्वयोरपि पात्रयोरेकवचनं जा
त्यपेक्षं। ननु चैकमेवैतत्सात्रं प्रक्षाल्य पात्रमित्येकवचननिर्देशान्नातथात्संनीप्राशित्रहरणमिति। द्वे वा स्या
तां पंते प्रतिपतिदर्शनात्कर्णयोः प्राशित्रहरणेरत्तीतरज्जात्यपेक्षयैकत्वं॥ एतं नरातिसमिरामंत्रितः
प्रसौति। समिस्त्वं वेधा मंत्रेणं समिद्धहेनोच्यते। अथवा समिद्धहेनता दर्श्योदनुपाजा उच्यंते। अनुयाजा
र्थमामंत्रित एतं तरश्सनेन मंत्रेणानुजानाति। यत्सपतिशब्दश्चसत्रे विपरिणम्यते। यत्सपतिसं बहुवचन
संस्कारपरिलोपः कस्यचिन्माभूदिति॥ प्रतिष्ठेति ब्रूयाद्वा॥ सयदिकामयेत ब्रूयात्प्रतिष्ठेति वचनात्। के

अपूर्वत्वात्प्रतिष्ठेतिरनुवा
आर्थगमनेनर्त्त्वं प्र
तिष्ठा ऽ नुयाजार्थं। प्र
गच्छ॥१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रिआमपरापेक्षया

कृ॰भा॰२ चित्मतिष्ठेतित्रिरमापर्हहस्पहांतर मध्याहरंतिसामर्थ्यात्। नत्सुनर्युक्तमयुक्तंवेतिविचारणीयं। प्रतिष्ठत्तमि

१८ तिचवरुणप्रघासेषुविपरिणामः॥ कर्मापवर्गेसमिधमाद्धातिजुहोस्कपतिष्ठतेवानमः कृतायकर्मणेअ

कृतायकर्मणेनमः॥ अयाङ्ग्नतंजातवेदाअंतरःपूर्वोअस्मिन्निषद्य। सन्वन्सनिस्मुविमुचाविमुंचधेस्यस्मभ्यं

द्रविणंजातवेदःस्वाहेतिपचेतनेस। अपवर्गःसमाप्तिःपथेतमेसेतिपरिभाषितत्वात्वाच्यमितिचेत्अवी

इदंमथेयिस्य५। सनिःक्रमणमिति। नेहमर्थेनाप्रासेःतत्रस्यस्यापिहिसमिद्धानाह्निविहध्यते। स्वाहाकाराम्नानंचउपस्था

नसमिदाधानार्थं। होमेस्यसमाम्नातेपिप्राप्नुयादेवस्वाहाकारः सर्वत्रेसनेन। सचायंपदार्थोयावदुक्तांताय

अत्रादिपदवाच्यंध्येयं७। अधिकारात्२। स्विन्नादिषुनिवर्तते॥ एतद्भुतत्वमिष्टिपश्वोः॥ एतद्भुतत्वमधिकारएहिहोतमतदेत्तदिष्टिपशुविषयंप्रतिप एप

नत्र्यं। इष्टिग्रहणंप्रकृतत्वादकार्यं। पशुग्रहणंचचोदकपरिप्रापितत्वात्। कर्तव्यंवापशुग्रहणं। ब्रह्मानुज्ञातिप्र १८

शाखांतरेतथाश्रवणात्८। क्षणंयथास्यात्। नहितत्रसान्नाय्यविकारत्वात्प्रोक्षणं। इष्टिग्रहणंनर्हिनकर्तव्यं। ननुकार्यं। वांवाकोद्विप नवेतिपाठांतरं।

ब्रह्मणोयजमानस्यस्ववक्ष्यंस्वास्मेभवेत्॥ वचनाद्वाविरोधाद्वाऽन्यत्रौगहोमेषुदक्षि॰॰याः।१॥ सामसूत्रेविरहेयोत्रब्रह्मासर्वत्रदक्षिणे। कुर्यादुदङ्मु

खोहोमादन्यत्रैतदूवभाव्यतः॥२॥ उक्तंयत्सौर्णमासस्यनमिप्रकरणेनुतत्॥ ब्रह्मादक्षिणतःकुर्यात्अन्यदुत्तरतःसदा॥३॥ तेनन्याहृतिहोमादिकुर्यादुत्तरदिक्स्थितः॥ =

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५ भ्वयेद्वेयथे डोपक्रमेवाम्यं तथेह चेत्। ननु तर्हि स्यत्तेनेन आपामालंभद्व्यते। तयोश्चैकलक्षणपत्स्यालभतेइति सुगजे। भाष्येकलेश शाह्निनदव्यस्या
गौपलंभणं र तत्संस्कारादिति हस्तत्रपुर्वेण्या स्तेव सुज्यते। अपामालंभनं तासां बहुत्वं शब्दिसो समात् र मंत्रेच्चैककुर्विद्व्यद्वितैनेमो सतेतलः॥
आलंभः प्रति संस्कार्यं तेन चोद्रो भवे न्नवाभ किं च विध्यान मंत्रेहा याश्च स्य स्थितत्वादपूरुषादन स्य बहुवचनता लक्ष्ती मंत्रस्या समवेतार्थताम
प्रवृत्तौ विपरिणम्यतेइति भाष्यसिद्धांतस्तेन सह विरुद्ध वादपामेव आलंभो युक्तः॥२॥ पंच विंशि ह्रस्तौ णिकमा णिकुर्याद्धौ हं होता
ध्वर्यव पोत्रीयेव। उन्नातानेष्टृध्वान्नीये। मैत्रावरुणो ब्रह्म हप्रति हर्त्रे। प्रस्तोताब्राह्मणाच्छंसिग्राव स्तोत्रीये। प्रति प्रस्था ता नी पो नो त्रै॥ = सांकप्रथमपंक्तेः

ध्वर्यते च ब्रह्मत्वस्याश्रितत्वान्मा भूदिति छिद्ग्रहणं। ब्रह्मवरणाधिकारे तत्प्रसंगमुपजीवता यावद्ब्रह्मत्वं
तत्सर्वमभिहितं। अतः प्रणयनाद्युच्यते॥२॥ गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधायालभते भूतस्त्वा भूतकरिष्या
मीति॥ गार्हपत्यमित्युपपदविभक्तिः षष्ठ्यपवादार्थमिति। या। उदपात्रं उदकस्य पात्रं। उदकसोदाहरणः तेच्चा
विशेषेपि सति चतुरस्रं स्यात्। चमसेनापः प्रणयतीति। स च चतुरस्रः प्रसिद्धेर्लिंगाच्च। चमसं प्रक्षल्य चतु
रस्रिका चतस्रो वै दिशः इत्यस्माम्नायते। सूत्रकारप्रस्थानाच्च। चमसवत् स्रुक्स्रुवेणेति। आलंभ उदकस्यास्यान्न
संस्काराभिप्रवृत्तेः पात्रस्य वा। तद्वुपदेशात्। तत्संस्कारश्च तत्संबंधिद्वारेण। इडोपहवे होत्रन्वारंभणवत्
प्रयोजनं प्रणीताकार्योपयत्योरधियपयसोर विपरिणामः उदकालंभे हि भूतस्त्वा भूतकरिष्यामीति त्वाश
ब्दस्त्विपयः स्यात्तत्रब्रह्मन्हित्वे विपरिणमेत॥ ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमानवाचंयच्छेत्साह। ब्रह्मन्नपः प्र
णेष्यामीति ब्रह्मानुज्ञाप्रार्थनं। ब्रह्मेत्यविविशेषः सचयघपिवरणभरणनिमित्तब्रह्मत्वथापि तु ब्रह्मत्वस्य कर्त्रेर्षु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रयोगवचनं प्रासं सहत्वं क्रमस्तु स्थितं। कर्तृ ... गाध्यते ५ अनुया कृतभेदे ६ ... हाते ७ अनेक प्रैष्यके षु स्युः प्रैषाः सर्वे व्यनंतरं॥ अर्थानां भिन्न कर्तृत्वात्तत्प्रैषो
तरं न्यतिः ९ प्रैष प्रैषार्थयोरैव मार्गमं तदाकृ सु प्युते। प्रयोग प्राप्तु भाव ... तो नपति स्तु ... तुक्तं यथा समस्तेन मैत्रेण ... तो अपेत। कर्तृभेदा
धौगपद्यं आभु दिसु प्यातेद तः २ ... प्रैष्येषु चैकैकः प्रैषप्रैषार्थको पिच। प्रैषप्रैषार्थयोरानं तर्य न्याये नक्रुयते प्रपरं का साय ना चार्यैरनेक
प्रैष्यके षु पि। प्रैषप्रैषार्थयोरानंतर्य न्यायो पि दृष्टं तः २ अन्नान्न ... शात सु त्रेण चान्दु यासप्रवर्ग्य यो। एतद्धि कर्तृभाव्य स्य प्रयत्नादवगम्यते॥३॥

कं०भा०२ पचर्यते। प्रयोजनं। सत्रे अपविपरिणामः। कुंडपायिनामयने च मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वं कुर्वन्ति। यजमानवाचं यद्धे
१९ स्तनेकयजमानके पथार्ये विपरिणमतइति। सचायंवाग्यमः पदार्थधर्मत्वाद् सत्स्वपि प्रणयने प्रवर्तत एव
प्रैषश्रवणादर्थात्॥ अनुज्ञात उत्तरेणाहवनीयं संप्रतिनिरुधातिकस्त्वेति॥ सामर्थ्यपरिप्रापितत्वाद् नु।
ज्ञातइत्यवाच्यं। नवा। प्रैषप्रैषार्थयोरानंतर्यमुह्यसार्थत्वाद्यजमानवाचंयद्धे सनंतरं पथास्यादिति। पाठादेव अनुक्रमा २
तस्यादितिचेत्। नप्रैषस्यमनंतरर्थानुष्ठानेनाप्यमिति। संप्रतिशब्दोनंतिकानातिदूरविषयस्तानंतित्वस्य
साहयेन्तेअनाद्याः साहयेदितिवचनोनिधानेमंत्रः स्यान्नदुपदेशान्निरुधातिकस्त्वेति। श्रुतिविरोधान्नेतिचे
त्सप्रणयतिकस्त्वायुनक्तीति। निधानेवा। प्रणयनस्यतदर्थत्वात्। तस्मादुसंप्रैषेवोत्तरेणाहवनीयंप्रणय एम
काणवे८ नीस्कयसंहारात्तंत्रत्वेरस्पष्टतरः पाठः सनिरुधातिकस्त्वेति। त्वाशब्दोद्व्यपरत्वात्त्वब्रह्मवहुत्वेपयो १९
दधिघृताद्ये विपरिणम्यते। नवा। अस्यायनिगदत्वात्। अपः प्रणयन्तीतिहिबहुवचनांतेनोपदेशः त्वाशब्द

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कांस्यादीनां ब्रह्मवर्चसा[illegible]दिकामसंयोगेन पुरुषार्थत्वानवगमात् न क्रत्वर्थता। कांस्यं तु गोदोहनं चमसस्य बाधकं भवति आसन्नपुरुषार्थत्वपरे चापि कारणं चे
न कांस्यं बलीयस्त्वा निरानैमित्तिकादपि पुरुषार्थप्रयुक्तो हि सर्वस्य प्रवृत्तिः। कांस्यं चमफलस्य प्रत्यासन्नं शीघ्रं प्रयुज्यते गोदोहनं क्रत्वर्थस्तु चमसाश्रयेणेति दुर्बलः २।२

पुरुषाणां गमनं नि षिध्यतिः

श्रौतं २

निरूतौ ३

प्रणीताभिर्हि निः सच नन्ते ऽवखंडनम न स्यंभावी ह्य सचः ७

ष्यैकवचनांतः तस्मादनूह इति॥ नांतरेण गच्छेयुः॥ प्रकृता ग्रहत्वयोरुपदेशेन लिंगाच्चानेनिष्युर्नचर्षमाण
मंतरेण संचरणमिति। प्रयोजनं। सर्वत्र प्रायश्चित्तं॥ कांस्यवानस्यमात्रिके व्यभिचार ब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामा
यथासंख्यं॥ कांस्यादीनि प्रणयनाश्रितानि मृदन्तानि तान्यभिचारादीन् साधयंति। नत्वदृश्र्यपाक्रियाण
हृस्यत्वसरत्वा कांस्यादीनां फलसंबंधः। एवं च सति विविक्तारेणाषामप्रवृत्तिः पुरुषार्थत्वात् तं वानस्य सेतु वार
णे प्रवर्त्तमाने क्रत्वर्थस्य साधारणत्वात् तद्दाश्रयः कामो ब्रह्मवर्चसं प्रवर्त्तयस्येव। ता एताः प्रणीताः दृष्टार्था
उत धर्ममात्राः धर्ममात्रा इति ब्रूमः देश नियमासात्र नियमाच्च। तथा मंत्रवत्त्वोपदेशाभ्यां संस्तवाच्च। शिरोह
वा एतद् यज्ञस्य यत्प्रणीता इति। अनेवंखंडनसामान्याभिः संस्तवः स्कंदन प्रतिषेधश्च धर्ममात्र उपपद्यते
इतरथा स्ववश्यंभावि स्कंदनमिति अंते प्रतिपत्तिविधानाच्चाप्य प्रणीतानां क्षिणत्तः परीसनियमेनेतीति। दृष्टा
र्थत्वे हि कश्चिदुपयुक्ता भवेयुः तत्र प्रतिपत्तिविधानं पाक्षिकं स्यात् अपाक्षिकं च श्रवणं। तस्माद्धर्ममात्रा र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं० भा० २ ति। दृष्टार्था वा। द्रव्याणां क्रियाभिर्निर्वृत्त्यर्थता प्रसिद्धेः नहि कश्चिद्द्रव्यमदृष्टार्थायोपप्रकुरुस्यपति। संति चात्रोपकृ

२० साध्याः क्रियाः न च तत्सिद्धेः स्फ्यादिकमुपदिश्यते। तेन दृष्टैर्थैर्व्यगम्यमानेपि योनामाहत्य परिकल्प्यते इति सदि प्राङ्मुखो नाग्नि मुपनीत २

ङ्गः प्रयोगवज्ञा जनादृष्टं प्रकल्पयेत्। लिंगाच्च। प्राणीनामिहैवीषिसंयोगीति। यत्तूक्तं द्रव्याद्विनियमः इति। स

नियमो दृष्टायशिरः संसक्तिः प्राग्भागसामान्यात्। उक्तं च न प्रतिषेधस्त्वस्मिन्नदृष्टार्थत्वमुपपद्यते। प्रतिपत्ति

श्च शेषस्येति। दृष्टार्थत्वेपि संदेहः किं संपवनार्थ उत सर्वार्थ इति। तत्र केचिल्लक्षणीताभिः संयोगीति निवाक्य अचरूणे तोलनवाद प्रणीताभिर्निर्वीषीति

सामर्थ्यात् संपवनार्थतामाहुः। द्रव्यप्रकृतेः एकार्थत्वात् तत्र चाविशेषात् सर्वार्थत्वादनुवाद्योयमिति परे। किं

पत्नी
चाग्नीषोमीये प्रतिषेधानुपपत्तेः संपवनार्थत्वे हि तद्भावादेव प्रणीतानामस्पर्शे प्रतिषेध इति। नि [illegible]

अग्नीषोमीये प्रणीतानां प्रतिषेधप्रसङ्गा दद्यात आह तिन प्रतिप्रसवानुपपत्तेः। तत्रापि हि नैव संपवनमस्ति। सर्वार्थत्वे पुनः प्रतिषेधप्रतिप्रसवानुपपद्येते। सक्त्वा २०

प्रस्थानाच्च। प्रणीताद्युपसृष्टेति। तस्मात्सर्वार्थ इति। तृणैर्विना परिस्तीर्य पुरस्तात् ... पात्राणि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स ८ सादयति॥ तृणशब्दो दर्भे विषयः। यज्ञियाद्वृक्षाद्वेरन्नौ रतिलिङ्गात् दर्भैस्तृणौ नेहाग्नितैः स्रुवमौरिति च। समा
चारोपि। आचरंति हि दर्भैः परिस्तरणं। आचार्याभिप्रायश्च। बर्हिषस्तृणेतिरश्चीनि दधातीत्येकस्मिन्नेवायु
क्तत्वाद्दिश्यभिधायान्यत्रापि तृणार्थं इति। अस्मद्रूपाद्दीयमानं बर्हिर्जातीयमेव प्रतीयते। न तृणांतरजा
तीयं। पुरस्तात्प्रथममिति दिगभिप्रायं। आहवनीयस्यैकाग्येकमारभ्य वा प्राग्नोति। ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्नी
तयोरपि पुरस्तात्प्रथममेव क्रतेः शेषं च स्मृतिवशात्प्रदक्षिणमावृत्तिसामंतेषु प्रदक्षिणमिति। दूहत्वप
रिस्तीर्यैतिपरिशिष्टमंत्रार्थः स्यात्तेषु चैतस्मिन्नतिक्रमे तदपचारे स्यात्तेनैव प्रायश्चित्तं। तच्चैतत्परिस्तरणमादु
संगं। यज्ञसंयोगात्। सहैष यज्ञत उवाच नन्यत्तायावेदिमेमीति प्रहृत्य तस्मादेतद्दग्निमभितः परिस्तृणंती
त्याह। यज्ञसंबंधादाहुतिर्यज्ञशब्देनोच्यते। अथ यज्ञसंबंधमात्रमेवोच्यते। तथा सत्यग्निमतिरेकेणान्य
त्रापिस्यात्। तत्र तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणंतीत्यसमंजसं स्यात्। तस्मादाहुत्यंगमेतत्। तत्रापि केचि

यज्ञसंबंधमात्रेणैवे नन्यदेवस्यौदयिक के। तत्रैवदक्षिणेदेशे तत्पुनः स्यादिती यते॥ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०भा०२ दाकुसर्थत्वात्सदवत्तेहि रएपाशिष्टवाक्यसंयोगात्सरित्तरणमिछंति। वाक्यंस्येतत्। सहैषपत्न्युवाचेति। त
२१ च्चनप्रकरणात्तुशेषेणयत्नविशेषेऽवस्थापयितुंशक्यमिति। तदेतत्सद्भावस्यैवपत्नीविशेषविषयत्वात्स
हैषपत्न्युवाचेति। एषरद्धसपंशब्दः प्रकृतयागविषयः तस्माद्दर्शपूर्णमासानुसंगमितत्। तथाचाह। परिस्ती
र्येतंपूर्ववत्पात्रासादनमिति। द्विशः पात्राणिसंसादयतीति। द्वंद्वमेकीकृत्य। साचैवाद्वंद्वतापात्रोद्देश
सामर्थ्यात्सर्वत्रप्रवर्त्तते। तथाहिसमामनंति। द्वंद्वंपात्राण्युदाहरतीति। ननुशूर्पंचाग्निहोत्रहवणीचेत्य
वमादिसमाम्नानाद्दशगणस्यैवद्वंद्वता। इतरस्याहिपात्रवैयर्थ्यप्रसंगः स्यात्। आहच। तद्दशदर्शनास्यएवैवि
एद्विराडूयज्ञेति। नचोक्तहेतुत्वात्। उक्तंहिपात्रोद्देशेनद्वंद्वताविधानमिति। पात्रवैयर्थ्यप्रसंगइतिचेन्न। वि राम
शेषपाठस्याविशिष्टद्वंद्वतापरिग्रहार्थत्वात्। अन्यथाहिविनियोगक्रमव्यवस्थितानांद्वंद्वतास्यात्तत्रस्फ्यस २१
कपालैः सहद्वंद्वतानस्यात्। इयपुनः पाठेसतिविशिष्टद्वंद्वपरिग्रहः सिद्धोभवति। यस्त्वनेनोक्तंतद्दशदर्शनाश्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३ बहूनामयथार्थसंमाभूदिसेवभाष्यतः। स्फाग्निहोत्रहवण्योस्याद्वंद्वतापंचसादने २ नतस्याप्ययथार्थत्वंद्वंद्वभावानुगटघते ३ नन्वेवंस्फादिगादिषु
पिपात्रत्व प्रसंगतः २ नैषदोषः॥ तेषांकरणत्वेनाविर्द्धस्थात्॥ तद्धेदनेषामन्त्रानुक्तस्यसावाऽन्योन्या ऽयेधनः क्षिप्यस्यराद्वंतीतिनाकस्यशेषविरो
धात्॥ कुलीसीविष्णसिक्तानिपात्रिकानामितिहरिस्वामिनः॥ ५॥ ॥ नचैवंतसमाम्नायसामर्थ्यादयमर्थोनगम्यतेकिंतुसामर्थ्यादपि। स
माभीयानामेकसानगमादपिभवसर्थवस्यपिविभातीयेनसहद्वंद्वतेतिदर्शयति। उद्धरणपात्र्योरपीति। अतएवसमानीयानांसाधनानांप्रोक्षणादिवसा
दनं॥ नव्यक्ति[illegible]॥ २७ स्यसात्। यथासमानीयशाखांतरन्यायेन॥

एवैविराट्‌विराड्ड यत्तद्‌इति सोऽवसुसानुवादः। एवंचसति विकारेचर्विंशांतक एक एवासाधते। नहितस्यद्वं
द्वोपजनकानिकपालानिसंतीति। अथोपरितनेनद्वंद्वेनाक्षिपेत। तत्रयथापाठंद्वंद्वत्यानकस्यविस्पात्। ननु
वैपरीत्येपिस्फस्यद्वंद्वताभावप्रसंगः किंक्रियतां। बहूनामपयायेतंमाभूदिति। अर्थवशात्साहित्यानांतुद्वंद्वता
विशेषानाम्नानात् यस्यकस्यचिधेनकेनचिद्वंद्वतेत्सविद्वं। सत्रकाराभिप्रायमात्र्युदाहृतः पात्राणीस्फस्यशूर्पा
ग्निहोत्रहवणीवैस्फेंकपालानिस्त्रेवमादिद्वंद्वैकवद्भावमाह। तेनचसिद्धान्यांद्वंद्वतायांदृष्टान्तस्सवाभ्यंसाद्गुतंच। त
स्मात्सर्वत्रद्वंद्वतेतिसिद्धं। पात्रशब्दः साधनवचनोऽनत्वात् वद्विषयः। तथाहिस्मितिस्फकपालशब्दाभ्यांह्रस्व। जिना
दीनामपात्रत्वात्। साधनंचेत्सात्र। कपालसमुदायस्यसाधनत्वात्। तथाभूतस्यद्वंद्वता। प्रतिचितिसाध
नभावइतिचेत्। तथाचप्रतिचितिद्वंद्वता। न। समाम्नानसामर्थ्यात्स्फंचकपालानिचेति। उद्धरणपात्रोरपिकपा
लवदन्येनद्वंद्वता। अर्थप्रसंत्क्येपाद्ग्मोपकल्पनमितिपरिभाषितत्वाद्वाचंपात्रासादनमितिचेत्। न। दृश्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्मवंति प्रागग्न्याणि दग ग्याणी नाप नर्ग वंति प्राग पनर्गा ण्युक्षपव र्गा णि वेति श्रुतेः॥

२।६ चोदिते हि यदर्थाधीना ज्ञोसासाध्यतेत्तुतत्। इसुत्ते वेदि मा नार्थं रजुसं धोः प्रसादनं ।७। चोदितं वेदि मानं हि तस्माध्वर्यं रजुस्तं कुम्भिः। प्राग्वंशपत्वे दिमा भादि ति व्या रव्यातानीति अनुत्तत्तः। वातु तत्सं संप्रदायेन दक्षिणेस्याप्रकल्पनं। र जुस्तं धोः कथं तस्य अुपयते। तत्र आसादनं ।८।

२।८ देवस्ते तिश्रयणमित्रे ते भाष्य दत्ता तीति नान्यवे ह्रोः। स्याम स्थौ अ रोध्वेस्त्वादिति॥ तथ्य अप्यते येन कुस्नादिनात तत्। तथा च अपवमास्तीर्य। अपवेनाव ... येति तस्मात् न्याय तेः पात्रं कुशमुष्टर नंतरं। साधते पात्र कार्यं हि उपसर्जन्य धिश्रितिः। तेनतदा सादनस्य ... स्यतेरतिपुक्तं॥ ८

कु०भा०२ कृत्स्नाद्यर्थत्वात्॥ यजमानो वा॥ विकृत्यार्थोऽयमारंभः। शूर्पाग्निहोत्रहवणि अर्थवद्वेति प्राप्ते न। आसादयतीति

२२ अनुवर्त्तते। शूर्पं प्रसिद्धमेव स्यात्। लिंगाच्च। यदि नडानां यदि वेणूनां यदि षीकाणामिति। एषां चाध्वर्युरेव कर्त्तास्या

त्समाख्यानात्। न वा। करणस्याचोदितत्वात् अमासंगाच्च। तस्मात्तद्भूतानामुपादानमिति। लिंगाच्च तद्यदैवैषा सिद्धवदर्थानां

मन्त्राः शुद्धस्त्वक्षावाम्नोवाः। मेधः कश्चिस्स एहेति तर्हि वैषामेतद्धि मेध्यं करोतीत्यर्थवद्वेति। अर्थोऽस्यामिन्विघात

इति अर्थवल्लयोजनवद्धिसर्थः। न च विनियोगक्रमेणासाद्यते। अर्थवद्ग्रहणाद्यदपि न पात्रिधुप्रवेषादिवस्तास्या

ब्रूयते अन्वाहार्योपसर्जनीपात्रादि। तद्यथा सादनीयं दधनाद्यपि चेत्। नो। चोदितार्थत्वात्। चोदिते हि परार्थोऽस्या

त्पातिति तदा साद्यते। तत्र यास्थिके ईडकः प्रणीतोऽनः पात्री वा। पवित्रं छेदनानि वेदसेवमादि। अत्र चोपवेषसमनं एवम

तरमाज्यस्थाल्युपसर्जनीपात्रं च। पेषणोपधानाज्यनिर्वापाणामेककालत्वात्। पिषंति पिष्टान्यभीधत्ते कपा २२

लान्यधेयेक आज्यं निर्वपतीति उपधानोत्तरकालं तु उपसर्जन्यधिश्रयणमिति। कुशमुष्टि पितर्हि ततः पूर्वेभ्या।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

=स्रुचामासादने होत्रषदनानंतरं॥ अत्र संमतामतेस्रुगासादनं मध्यमिति केचित्॥ तन्मते पुनःमिसपरे॥ परं [illegible] मेथीवेदे [illegible] यस्यासादनं मध्यं= ७८

= वपाश्रपण्यनंतरं दक्षिणाद्रव्यमिति भाष्यप्रस्थानानासिनावदानं॥ वपामित्रिनीयथासक्तायात अवदानं॥ खंडने हि सति

सामर्थ्यात् [illegible] दितेः प्राप्तिः स्यात्॥ अतएव वपामध्यमाहुः समभ्यासेः करणं॥ खंडनाभावात्॥ स्रुव [illegible] सावधान [illegible] निरुक्ती वीतिस्यशीलिखव्याचेनकेन

=तथा वसा चाप एवापि च नस्त्री वपामध्यनीति हि श्रूयते॥ अतएव स्वप्रदाय चउरवानंतरं असेरा सादनमभिहितं॥ हृदयार्थवदनार्थत्वात्॥= चिरं॥

=पात्रादुत्तरकालतं पात्रस्य परिकल्पते॥ [illegible] अर्जुन तु वेदस्य पात्रद्धृ [illegible] विशिष्यते एवार्थे परतो [illegible] साधनसारत्र प्रयोजनं॥ एकस्मा [illegible] सदार्थास्यासाग

लपद्धतदनमथो॥ भिन्ना [illegible] नालदार्थासौ नसीमशादतोच्यते॥=

प्नोति। एवं हि सति व्रितं। निरुप्याज्यं वेदं करोतीति। न। असमत्वादुपधानादुत्तरकालमुपसर्जन्यधिश्रयणं। आ

ज्यनिर्वपणाच्च वेदबंधनं। तुल्यकालत्वोभयोरपीति भिन्ने यमोवस्थीयते। कुशमुष्ट्युपसर्जनीपात्रयोर्यद्य

प्येककालत्वा। तत्कार्ययोस्तु गम्यते पौर्वापर्यं। प्राक्कालीनं ह्युपसर्जनीकार्यं वेदकार्यादतः पूर्वमुपसर्जनी

पात्रं। ततः कुशमुष्टिरिति। तत्तथान्वाहार्यपात्रं ननु चान्वाहार्यपात्रे प्राशित्रहरणोत्तरकालं प्राप्नोति। न तं द्धु

व ल्लानामसौ वसरः। तस्मात्रेतुकुशमुष्ट्यंतर्हीनतृणयोरंतरालइति। पात्रस्याधिश्रयणार्थत्वात्। एवं सर्वत्र का

र्यक्रमेणासादनमालोचनीयमिति। विकारेपि च प्राकृतपात्रकार्यापन्नस्य वैकृतस्यासादनं प्रकृतिवर्ततएव॥

पुनरुक्तर्थे ७ किं पुनस्तत्रापि कार्यक्रम एव। न प्राकृतपात्रक्रमः। प्रकृतावपि हि कार्यक्रम एव कारणमिति। तद्यथा निरू

ढे वपाश्रपण्यनंतरं दक्षिणाद्रव्यमिति। यत्तु न विकृतावप्राकृतकार्यापन्नं मथ्यामंथनचतुष्टयं यूपचतु

ष्टयं प्रस्तरचतुष्टयादि तत्प्रकृत्यतएव। मासा घृतेन प्रोक्ष्यते। न हि तस्यासादनप्रोक्षणे विहिते। न च कार्या

=यद्धनान्यपनो काष्ठासादनं प्रोच्यते तत्रमतत्॥ कथं संगच्छते येन तद्रूपा त्रस्यवद्व्यते॥ सादनादि ततः कुर्यात् [illegible] द्धिलोयउपलभ्यते॥ यदि तर्हि सत्स्तु न क्वा

ष्ठासादनं प्रोक्षणादिकं॥ कार्यपात्रापरं तत्र दृश्यते प्राकृतेन नहि॥ कार्यं न सोऽस्त्यायेन पयसः श्रयणं कृतं॥ मन्थनीनचकाष्ठाभ्यां तस्यात्र्यप

नेवया॥ साध्या किं तर्हि तेन स्याद्धुलोरवचोस्ति॥ इदं श्रीमत्पक्षेणपधुरत्वां चांचिन्यादितं॥ नश्वया॥ नथात्रास्या॥ सा न्यायधर्माः क्रियेरन्॥ तस्मात्कार्यभेदान्नेनतेनेति नहि मन्थिना पाकात्र कपालं गतेनेति॥ =

भवति च अध्याहारेण गिरा कांक्षं। यथा द्वारं द्वारमिमुक्ते संवियतामर्या नियतामिति।ना॥ ननु पदध्या क्रीयते तस्योरुक्षेयं। कथं वैदिकया मस्यस्तो घः॥
यते॥ नाध्युर्म मध्याहरिष्यामः वैदिके नैवा स्य सक्ष्यत्र सम्या म्नाते नैक ना स्यता अध्य नस्याम : अध्याहारो ह्यन्यत्राभिप्रायक लेन प्रसिद्धस्य शब्दस्यान्यत्राह
रणं॥

कं० भा० २ पतितः प्राप्ति। तस्मादुपकल्पनमेव। चर्विष्यां चरुपात्रस्य तर्हि कपालधर्माः संतु। कार्योपपत्तेरिति। स्यादेत
२३ देवं यदि कार्योपपत्तिः स्यात् न त्विह तथा। इह हि न चरुपात्रगतेनोष्मणा चरुः पच्यते कपालगतेनैव पुरोडाशः क
उपहासे नैवोपपाध्या ल्पते। इह हि चरुपात्रगत उष्मोदकमेव संतापयति। ततश्च रुक्षिद्धिरित्यकपालकार्योपपत्तिरिति। ततश्चरुपात्रम
न यत्र तेन गिरस्यति प्युपकल्प्यते। यच्च प्रकृतावेव व्याख्यातिकारुध्याबर्हिषो रुपकल्पनमाहुस्तद्दिह प्रोक्षणाभावात्। तदभावश्च
हेतामासोपपत्तेन उपरिष्टात्प्रोक्षणविधानात्। इध्मं प्रोक्षति विस्रंसयेति॥७॥ अपणस्य पश्चादुत्तरतो वा॥ शाखात्रतुल्यत्वात्।
मृतमेत ॥ तुदुधि कर्मणेवामिति शूर्पमग्निहोत्रहवणीं चादाय वाचंयच्छति॥ तौ कांसत्वाहार्दरत्वध्याहारः मंत्रश्चाविशेषादु
ते = भयार्थः प्रयोजनं अंतरायेणान्यतरेणापि प्रयुज्यते। शूर्पमग्निहोत्रहवणीपात्रानं च निर्वापार्थे। तत्रासन्निधावा
वैदिकत्वध्याया धुग पत्र २ म्नानात्प्रयोजनं। यस्त्वेव मंत्रवदग्निहोत्रहवणीपात्रानं प्रोक्षणार्थं तस्य॥ वाग्यमस्तु परार्थधर्मः यांवाप्यम्
मंतराये विसृजेत कस्याचि नीयस्यात यायेपि समंत्रकमास्य न ग्रहणार्थं तात्॥७ हविर्ग्रहीष्यन्वाचंयच्छस्तं वै तां विसृजतइति कालोपलक्षणार्थत्वात्। प्रयोजनं। हविर्ग्रहणमाविप

अदृष्टानां पदार्थानां समुच्चयः पुरोदितः। कथमन्यतरस्यार्थे भिवेद्यत मेवते। भिन्नातीयांगसंयुक्तं प्रोक्षणेन तु वार्यते। भिन्नातीयांगसंयुक्तं प्रोक्षणं तदभा
वतः कपन्यमन भिहाकुः कम तोदुषणपरं॥ प्रकृतौ पुसादनं तु सा चोदितं केन वार्यते। प्रोक्षणं च न तत्रैध्मा बर्हिषोः सादनोक्षणे। भवतीन्येन्यथा प्राकुरू
पसादनमेतयोः। पात्रासादनकालीनं तस्मिन्का लेत योक्षणं। क्रियते तेन नैवात्र सादनप्रोक्षणइति =

अर्थादध करण मात्र विन यत्यो स्वाकार्य वादिरूपमिति धेत

अतो ग्राम मिति हीन हवण्या च चीनता
२३ हीतो षु वैप्रक्षोत वी॥७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संस्कार्यं सांनिध्येपि युगपदेतयोरादानप्रतपने स्यातां । अत एव प्रयोजनमित्यादि भाष्यं । धुर्योग्निहोत्रहवणी भाव इति समुदायचोदना ओपपद्यते । एकार्थत्वाच्च ।=

श्वारैः भविष्यति ॥ प्रतप्तं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति ॥ वा । तत्संस्कारो हविर्ग्रहणार्थः तेन तदभावेन भवति ॥ गार्हस्प

वैत इति श्रपमिति श्रपणस पश्चादन्तरित्यसमंगं ॥ श्रपणशालं दक्षिणाविशेषमित्यतीति अत्र गार्हपत्यविषयो ग्रा

पश्चाद्भागेन २ ह्यः एवं सा हजे घनेन गार्हपत्यं संप्राङ्गीयमानो व स्थितं भवति । तस्य दक्षिणं चक्रमाहवनीयान्तसो धिनिर्वपती

ति । विहृतमनुप्रवृत्तिर्दर्शनाच्च । स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीति भूत्वा दक्षिणासीन एतं षट्कपालं पुरोडा

शं गृह्णातीति । संगतांगं समंगं । सांयोगिकानि चांगान्यत्र गृह्यन्ते । नहि सामवायिकमतिरेकेणानोगमपदे

शोस्ति । अनडुह्यामिरपि तर्हि स्यात् तन्न । केवलं गमनार्थत्वान्नयोः तस्य चात्राभावात् तस्माद्युगयोक्त्रवरत्रादि

युगस्य शम्ययोरन्तरालं ७ मात्रमेव ॥ धूरसीति धूरभिमर्शनं ॥ धूः शब्दो युगशम्यान्त एव वचनः स्मृतेः एवं हिंसारं ति अनुसारयंति वा धूः

धारयतीति धुः ८ धूर्वेतेर्वधकर्मणः अयमपीतरा धूः तस्माद्देव विहंति वहं धारयतेर्वेति । वहस्य विहतिरनसो वा धारणं शम्या

न एला नडुहस्कंधसंबंधाद्भवति । लिंगाच्च । तस्य वा एतस्यानसोग्निरेव धूः अग्निर्वै धूरयमय एन दृंहं क्लिमिदृध हि

प्रांच्युदग्वेति सूत्रे प्रांच्युदीच्यनयोर्मा[illegible] संनिवेशरनस्पति सूत्रे। कथमत्रोच्यते। स्मर्यते हि सर्वत्रोदक्संस्थतेति॥ २

क० भा० २ मिवैषां भवन्ति। अतो मन्त्रोपचार इति विमर्शयेवाग्न्येति। धूर्मेर्दृशाचो नयोरभिमर्शनं। तत्संस्कारात्‌ दक्षिणमभि
२५ ङ२ मृश्य तत्‌ [illegible] तत एमुदक् संस्थता संपत्तेः स्मर्यते हि सर्वत्रोदक्संस्थता। लिंगं च भवति तथा मुदक् भवति। तथो
दीची भवतीति। केचित्‌ [illegible] कस्या एव धुरोभिमर्शनमिच्छंति। वाक्यशेषादित्यपि वो एव धूर्मेस्तमित दर्भेष्वनुव
तिह विष्णेही अनन्तस्माद् एवैतं निकुत इति एकत्वादर्ने: सह देवनिकुर्वतीति। तत्पुनरेतद् हिर्यद्बाह्मायं। अतो व
मवसंस्कारस्थात्र। तौ च संस्कार्यौ भिन्नौ। प्रतिसंस्कार्यं संस्कारावृत्तिर्न्याय्येति भेदेनाभिमर्शनमिति संप्रदायः मंत्रवत्‌ ५
कुत्सितास्तंभी। औ कभावः = देवानामित्युपस्तंभनस्य पश्चाद्दीयां॥ अभिमृश्य जपतीति सूत्रशेषः। अथ जघनेन कस्तंभीमीषामभिम
श्य जपतीति श्रुनत्वा। स्वचायमनः संस्कारत्वान्नप्रतीषमावर्तते। तत्संस्कारस्थ मंत्रलिंगवाक्यशेषाभ्यां। देवा एम
नामसि वह्नितममिसेवमाहितानैोभिधीयते। नेषेति। अत एवैतदुपस्तोस्कपस्कतानहृतमनसो हविर्धानीति २५ [illegible] योग्यं [illegible]
च वाक्यशेषः अयं मंत्रश्चोहितार्थाभिधायी पितृयत्ने विपरिणम्यते। पितॄणामसि वह्नितमं पितृहूतममिति वह प्रापणे। वहतीति वन्हिः। अतिशयेन वान्हितमं ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वचनं चात्रेति। अत्र पौर्णमास्यो। सान्नाय्येपि द्वित्वादाग्नेये वचनसमवेतमेव॥ एकादश्यां पञ्चमे हीति वक्ष्यति॥ १॥

च देवशब्दस्य प्रकृते देवतावचनत्वात्। वचनं चात्रासंभवेत्। द्वयोर्हि देवतयोर्बहुवचनं श्रूयते। तेन विकारेण
कर्तव्ये वचनस्य विपरिणाम इति केचित्। तदेतदनुपपन्नमिव। वचनस्याप्यत्र समवायाद् द्वयोर्यत्र देवा अ
ग्निरग्नीषोमौ चेति। न केवलमग्नीषोमयोः समुदितयोर्देवतात्वादेकत्वं। नैतदेवं। समुदितयोरपि देवतात्वे देवशब्दस्य
प्रत्येकवृत्तित्वं। अग्निर्देवः सोमो देव इति प्रसिद्धेः मंत्रलिंगाच्च। देवो ग्निर्देवः सोम इति न चात्रावयवभूतो ग्निः।
सोमो वा नास्ति किंतु पृथक्त्वे न देवतात्वाभावः पृथक्तद्धितानुत्पत्तेः समुदायाच्च तद्धितप्रसंगदर्शनात् समुदि
तयोरपि देवतात्वे अग्नेः सोमस्य चास्त्येव समवायः एवं च सति अग्नीषोमाभ्यामिति द्विवचनोपपत्तिः अग्नीषो
मयोर्हविरिति तिमितिच। यच्चोक्तं अपि त्वेवा देवतान्यत्वादिति। युक्तं तदस्मिन् सति। यस्य शब्दो देवतात्वाद् भवति
शब्दोन्यत्वं। समवायस्तु शब्दोपपन्नो निवार्यते। अथ देवतैव देवशब्देनोच्यते। तथा सति प्रातिपदिकार्थस्याप्यन्य
परत्वासिद्धत्वे देवशब्दस्याप्यविपरिणामः पितरोपि हि चोदितत्वाद्देवताशब्देनाभिधातुं शक्यन्ते। ततश्च दे

हविर्भिर्देवे च १
देवाः पितर इति भेदात् १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकृतौदेवानामित्य
त्र्यपित्वयशेषः २

क०भा०२ वताविषयोदेवशब्दस्यविपरिणामः। अथतत्रपितृशब्देनचोदना। पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्योबर्हिषद्भ्य इति।
२५ नचपितरोदेवशब्देनाभिधातुंशक्यंतेइतिविपरिणम्यतेदेवशब्दो। नैतदेवं। देवताविषयेहिदेवशब्देपितॄणा
मपिचोदितत्वाद्देवतात्वात्देवशब्दप्रयोगो। विरुद्धएव। अथशब्दांतराभिहितेषुदेवशब्दोनप्रवर्ततइति। तथा
तसम्यादिष्वपिदेवशब्दप्रयोगोदुर्लभः। अत्राभिहितशब्दांतरत्वमाग्नेयोग्नीषोमीयइति। इयांस्तुविशेषः।
रहितद्धितस्तत्रचतुर्थी। नचचोदितएवदेवशब्दोन्यत्राभिप्रयोगाहितकं। अथदेवताशब्दप्रयोगादग्न्यादिषु
प्रवर्ततेदानादेवइति। तथाभिपितृयज्ञे। अनुरूपएव। पितरोभिहितसाध्यक्रियाभिनिर्वृत्तिद्वारेणफलदाना
देवाइति। बहुलं। ननुचैतदेतद्रूप्यसत्प्रसक्तमिताविपर्यार्थवृत्तितयादेवशब्दस्यार्थप्रतीतिसामर्थ्यो। नचदा राम
नादेवत्वंसर्वत्रेष्यते। नहिसर्पस्यापिगोधासर्प्यशब्देनाभिधातुंशक्यते। प्रत्ययस्यविशिष्टजातिविषयत्वा २५
त्भुजंगएवसर्पशब्देनाभिधीयते। तेनेहाभिप्रत्ययस्यविशिष्टार्थवृत्तित्वात्देवएवदेवस्तेषांचबहुत्वात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विरु मौवा जीयथोदुहाभाव एव। तदुक्तं। अपक्षा समाणां। कुतो वा व्यैग कृत्स्नं नंतराय मुतर्हिं यजु दः विजयेदिति। अपमं त्वस्याद्दृष्टा इति। तदुक्तं। प्राग्लिपदि कार्थ्य स्याप्रकाशकत्वात्॥

समवेतं वचनं। ननु चैवमपि देवद्वित्वमग्नेरुभयत्रैकत्वात्। नैतदेवं। एको हि केवलोऽग्निरपरः सोमसहितो
यद्यपि बहुत्वं। ननु चैवमपि देवानामिति षष्ठी बहुवचनमनुपपन्नं। न हि तदनः पृथगग्निना सोमेन च संबध्य
ते। इतरेतरसव्यपेक्षयोर्देवतात्वाद्यथा च देवानां देवतात्वं। तथा तदर्थे हविर्द्वारेणैः नो देवानामिस्यते द्वारेण १
समस्तमेतदेवं। मंत्रे देवशब्दस्य बहुवचनांततात्तेषां च साक्षादनः संबंधाभावात् तदुपलक्षितसमुदायद्वारेणा
नः संबंध्यत इत्यदोषः। स्वतत्र्च विकार एकदेवस्य द्विदेवस्य योर्देवस्यास्ति देवयोरस्तीति युक्तरूपतरं वचनं। लिं
गमपि चात्र समवेतं। विशिष्टलिंगत्वादग्न्यादीनां। ततश्चादित्येभ्योऽदित्या अस्तीति प्रयोगः न देवशब्दो देवताशब्द
अजहल्लिंगः ७ वदविशिष्टलिंगः येनादित्येभ्यामप्यविकृतः प्रयुज्येत। देवीं वाचमजनयंत देवा इति दर्शनात्। तथा देवमनुमते देवम
दिते तथा। देवी एव इति। केचित्तु वचनलिंगयोरसमवायं मन्यमाना अविपरिणाममिच्छंति। तत्पुनर्विचारणीयं।
यज्ञपतिशब्दश्चानेकयजमानकेऽपि विपरिणम्यते। चोदितार्थाभिधानात्॥ विस्रुस्त्वेत्तारोहणं। विस्रुस्त्वेत्यनेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कणवाम्नां अनयोक्षण मंत्रः। उरुवातायेत्यस्य। प्रोक्षतस इति श्रुतेः २
यद्यपि नयिशत्र बषितानमिदं। अथ प्रोक्षतउरुवातायेति आह्वने॥ तथापि अनासिविध्यमानत्वात्तेषामेव संस्कारत्वा मंत्रलिंगाच्छलानेव प्रक्षते। नशकटे। न
शूर्पाख्यानां विशेषितमेवउरुवातायेत्यनः प्रोक्षतइति तस्मान्माध्यंदिनश्रुतिरप्यन्वावदतीति। सत्यमेवं। आपाधिस्तुगाणां हत्वममनुल्लहं
शास्वांतरद्वमपि समाम्नातं हविष्यान्प्रपक्षते। तेन काण्वश्रुतिनैवस्तुतिता इति पिल्टभुक्ता पार्वाः॥ =
अथान्नः प्रोक्षतउरुवातायेति प्राणो वा ऽन्नः इति काण्वे। हविष्याभिप्ति शुश्रास्यांतरात्। माध्यंदिनश्रुतौ तु अभ्यप्रोक्षतत्र हविशेषेणोक्तं॥ =

कं०भा०२ मंत्रेणानसो दक्षिणं चक्रमारोहति। एवं हि श्रूयते। जघनेन गार्हपत्यं प्राङीषमनो वस्थितं भवति तस्य दक्षिणं च
२६ क्रमारुह्यानसोधिनिर्वपतीति॥ प्रोक्षनउरुवातायेति हविष्यान्॥ व्रीहीन्यवान्वा॥ तत्रैव तद्धविः प्रोक्षणं नाना
बीजेष्वंतसंस्कारत्मनि बीजं प्रवर्त्तते। मंत्रश्च। क्रियाशेषत्वात्तत्साकांक्षत्वाच्चोरुवातायेत्यस्य भवेत्सध्याहा
रः। ननु चाभ्युप्रोक्षतरितिप्रोक्षणस्य चोदितत्वात्क्रियापदाध्याहार एव न्याय्यः। सत्यमेवं यत्र तु नैकवाक्यतोप
जायते। इह पुनरुरुवातायेति विस्तीर्णत्वाद्धविषः प्राणापवानाय प्रार्थ्यते। न चासौ प्रोक्षेदितिक्रियापदेन शक्य
तेभिधातुं। तस्माद्यथोक्त एव भवेत्स आहारः॥ अपहतमिति निरस्यस्य मत॥ हविर्द्रव्यव्यतिरेकेण यद्रन्यत्तल्लोष्टा
दितद्रपहतमित्यनेन मंत्रेण निरस्यति। रक्षोभिधायकत्वाच्च मंत्रस्य रक्षसोपस्पर्शनं भवति। प्रतपनमंत्रे चैवं॥ एम
नानाबीजेषु च शकत्वाद्युगपद्दद्भ्यनिरसनं भवति॥ अविद्यमानेभिमर्शेन॥ अभिमर्शनेप्ययमेव मंत्रः। अथा २६
द्वि॥ उ॥न
पास्यस्यपहतं रक्षइति यद्यत्र किंचिद्धृत्पन्नं भवति यद्युना भ्येवमृशेदिति श्रुतत्वात्। नानाबीजेषु च भेदेनाभिम
संदेहे नाम्यशेषा सुनिर्णयस्यादि तिस्थितिः। भागस्यालंभनं मंत्रवर्णादेवेति शिष्यते। तथा चाह। उपक्रमोपसंहाराभ्यासो पूर्वताफलं। अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्य
निर्णये॥ =

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यावता द्रव्येणाध्वर्युना नंपत्स्यति तावतो ग्रहणे प्राप्ते आह ॥ चतुरो मुष्टीन्निर्वपति ५ भुक्तिः ८

र्शेन संस्कारः । तत्र च मंत्रावृत्तिः ॥ यच्छंतामभिसालभते ॥ हविर्द्रव्यं प्रकृतत्वात् । पंचभिरंगुलीभिरभिमर्शनं सा
मंत्रयेत २ त् मंत्रलिंगवाक्यशेषाभ्यां । यच्छंतां पंचेति । निबध्नं तु पंचसेनतदुक्तं भवति । तथा । पंचवाह्या अंगुलयः पांक्तो वै यज्ञः इत्ति दे
इमे वैतत्स्त्रदधातीति । नचोपदेशाभावात् मंत्राणां चाविधायकत्वात् । यच्छंतां पंचेति च ग्रहणापेक्षया । वहुषु
च भेदेनालंभः संस्कारात् । देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीन् ॥ ग्रहणे मंत्रः स्यात्तदुपदेशात्सगृह्णातीति देव
देवस्य होति ५ स्य त्वेति । ग्रहो हे येवा । गृह्णेनेत्यदर्थत्वात् । तत्कुतः । वचनात् । अग्निहोत्रहवण्या चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति । मुष्टीन्यज
मानो गृह्णीयात्परिमाणस्य याजमानत्वात् । नवा । पदार्थप्राधान्यात्तस्य चाध्वर्युकर्तृकत्वात् । तत्कुतः समाख्या
नात् यजमानपरिमाणमन्यविषयं । यथा पंचारत्निः परिवासयेदिति ॥ एवमग्नीषोमीयं ॥ ननु चोत्तरसूत्रादे
वतत्वासेनैवाच्यमेतदिति । नहि । तदैन्द्राग्नविषयं । यथा देवतमन्यदित्येतद्धि समतावप्यस्यात्स्विति चेत् तत्रश्च ॥ ८ अग्नीषोमीयविषयत्वादि ८
वाच्यमेवमग्नीषोमीयमिति । न समाम्नायेपप्रदर्शनार्थत्वात् । यथा देवतमित्यादि हि प्रायः समाम्नायेन प्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आध्यादीनांचमंत्राणांद्विलिंगानामपीष्यते।समुच्चयःपरादीनित्युक्तेणैवंअसाध्यितं॥२

कं०भा०२ दर्शितःस्यात्ततःपूर्वस्मिन्मंत्रेग्नीषोमाभ्यांजुष्टंगृह्णामीतिशेषभावमियात्।द्विलिंगत्वाद्प्रत्यन्निरितिवैस्माकं
२७ त्रारंभसामर्थ्यासौरादित्रिनापूर्वोत्तरइति।तस्माद्द्वाच्यमेवमग्नीषोमीयमिति॥यथादेवतमवन्नत॥ऐंद्राग्नाथोय
मारंभः नन्वेवंसतिनयथादेवतमित्युपपद्यते।वीप्सायांह्ययमव्ययीभावसमासः यायादेवतायथादेवतमि यद्वादैवतामनतिक्रम्येतियथादेवतं
ति।वीप्साचबहुविषया।नचात्रदेवताबहुत्वाबहुत्वं।अतोनुपपन्नमेतदिति।अथविकृत्यर्थमुच्यते।तत्रापिचोद
कैनैवप्राप्तत्वादवाच्यं।प्रकृतस्यर्थत्वेचशब्ददोषःस्युक्तं।उच्यते।प्रकृतावेवंदेवताबहुत्वमस्ति।तद्द्वेकेचहूनिर्वपंतिये
र्णमासंसांसरस्वत्तेमावास्यायांसरस्वत्याइतिऐंद्राग्नेनसहदेवताबहुत्व।यथायमविधिःस्यात्तद्दासुदितेष्टिविष
यंभविष्यति।अस्तिहितत्रप्रत्तायत्तौग्रहणेदेवताबहुत्वमिति।ननुभ्युदितेष्टिरपिविकृतिरूपातन्तत्रश्चविकृत्यंत राम
अभ्युदितेष्टिविषयता२ रवत्तैवंविषयतापिस्यात्सत्यमेवं।तद्देवेदंकर्मविकृतिरूपमित्यदोषः।भूतायत्तेतिशेषाभिमर्शनं॥साकांक्ष २७
त्वात्मंत्रस्यपरिशेषयामीत्यध्याहारः नत्वत्राभिमर्शनक्रियापदमेकवाक्यतामुपैति।किमिति।भूतायप्रभवा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथैव तएवगृ
ह्यातीसाद्विवाक्यशे
षार्थेवाभिमर्श
नमिसूत्रं २

याविछेदाय। नाग्नतयेन अदानायद्वपणत्तयापरिशेषयामीसेकवाक्यत्ता। नत्वस्या विछेदायाभिमर्शनं। प
रिशेषणं चा विछेदाय भवति। तस्माद्यथोक्त एव वाक्यशेषः सचायं शेषसंबंधेपि सति हविष एव संस्कारः प्रयो
जनवत्वात्। नचशेषेण संस्पृष्टितेनास्तिप्रयोजनं। अतः स्रक्ज्वालापनयनवत् शेषिसंस्कारः प्रतिपत्तव्यः। त
थया। स्रक्ज्वालादेवदत्तीयेति इष्टत्वाश्रुचौ देशे व्यवस्थाप्यते। अपगतदेवदत्तसंबंधाया अपि मालायाः संस्कारो
देवदत्तस्यैवानिष्टपरिहारोर्थः नमालायाः एवमिहापीति। प्रयोजनं। शेषिसंस्काराभिसंबंधार्थतया सशेषग्र
हणं कर्तव्यमिति॥ स्वरितिप्राडिश्यते॥ तच्चैतद्धकृत्संनिरोधोपजातश्रमापनोदायेक्षणं। परिवृत्तमिविवाएत्तदनो
भवतितस्यैतच्चक्षुः पाप्मनागृहीतमिव भवतीयत्तौवेस्वरहदेवाः सर्पस्तत्स्वरवैतदत्तोभिविपश्यतीति लिंगात्प्र
योजनं। निर्वापाभावेन भवति। इदं हंता मिसर्वारोहति॥ अनसः॥ गच्छस्कंवेतरिक्षमितिश्रपणस्यपश्चात्सादयति
ऋषिभास्वेति। योयदाश्रपणः अग्निशाद्दृश्चात्रश्रपणाग्निविषयोनदेवत्तावचनः सन्निधाना। प्रयोजनं। वि

उक्तंधसंस्कारात्सा
नायामिति २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्र हवनि ग्रहणमुपदेशार्थं स्तुतित्वं भवति आचार्येण यथाऽग्निहोत्रहवण्यां हविर्गृहीतव्यं इति। तेन यद्यपि ग्रहणकाले एतावदेवोक्तं शूर्पाग्निहोत्रहवण्या
दायेति तथापि अग्निहोत्रहवण्यां गृहीत्वा गृहीत्वा शूर्पे प्रक्षेप्तव्यमिति तात्पर्यं श्रुतिः॥ तथा तत्रेन॰ यथाश्रुप क्रमेण पवित्रे करोति पवित्रे स्थो वैष्ण
व्याविति कुशौ श्रुतौ तथापि वा व्यस्तो वा छेदनेन तौ तावुपर्यति पुपुरिरे तदमेद भोइति॥=

कु॰भा॰०२ ह्रुत्तावविपरिणामः॥ पात्र्यां वास्फोपहितायां॥ एतदनः संबंधिप्रतिपत्तव्यं। उतोपात्र्यां गृह्णंतीति हि समामनंति॥
यजुषि २ २८ तदा धूरीषारोहणानि पात्र्यां विलेजपति। धूरीषारोहणानि हिरण्यैस्तन्मंत्रा लक्ष्यंते। जपतिशब्दोपादानाच्च विलिंगा अ
पि वचनसामर्थ्याद्विनियुज्यंते। अनंतरएवमुत्तरीयं यजूंषि जपेदिति॥ द्वे कुंतामिसुलवानं॥ अस्मिन्मध्ये॥ कुशौ समावप्र
शीर्णाग्रावनंतरगर्भौ कुशौ छिनत्ति पवित्रे स्थ इति॥ अप्रशीर्णाग्राः कृतवन्नाऽवनंतरगर्भौ ययोरंतर्मध्ये गर्भौ न स्तः तौ
कुशौ छिनत्ति पवित्रे स्थ इत्यनेन मंत्रेण॥ त्रीन्वा॥ छिनत्तीत्यनुवर्त्तते। तत्र मंत्रो न स्याद्द्विवचनांतत्वात् सवित्र्युपपक्षे
बहुत्वार्थत्वात्स्याद्वा॥ ऽभिधानसामर्थ्यात्। प्रातिपदिकार्थस्य विद्यमानत्वात्। द्विवचनस्यासमवाय इति चेन्नास
मवायः गुणो हि संख्या। प्रातिपदिकार्थः प्रधानभूतः न च गुणानभिधानेन प्रधानमभिधास्यतीति शाकपूणिरस्त्रष्टुं। त एष
स्मात्त्रित्वपक्षेपि मंत्रः प्रवर्त्तत एव॥ हविर्ग्रहणपात्रमपः कृत्वा तत्राप्यामुत्सुनातिसवितुर्वइति। विहर्ग्रहणीतिनहवि २८
र्ग्रहणविवक्षया। किंतर्हि। अग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्याम्नानात्। अतस्तद्विवक्षेयं प्रयोजनं। ग्रह अग्निहोत्रहवणी।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रोक्षणीषुपवित्रे भवतस्ते तत आदत्त इति ता एव स्थानं दर्शयतीति पित्भुक्तिः ॥ = तथाच कल्पांतरे ताभिरेताः प्रोक्षयतीति पित्भुक्तिः ॥ = न स्तुतस्तु।
स्वाध्यायाध्ययनं श्रुत्या स्वस्थाप्य ध्ययनं तथा ॥ वो ध्यातं तद्ध दत्रापि करणं चकर्मता ॥ =

णाभावे पितत्रापः क्रियेरन् ता भ्यामुत्पुनाति सवितुर्वः प्रसवेन नमंत्रेण ॥ ताः स्थानं तयोः ॥ ता आपः पवित्रयोः स्था
नं। वचनं सामर्थ्यात्। सवित्रे निधाय प्रणीतासु इति चाम्नानात् ॥ समेकृत्वा दक्षिणेनोदिंगयतीति देवीरापः इति। उदिंगय
ति ऊर्ध्वं गमयति। दक्षिणग्रहणं शक्यमकर्तुं। समाचारात् आहुः कर्तव्यं वा। सत्र्यस्थिता नामेव प्रोक्षणीनामुदिंगनं
भाषादिति। यत्र पतिशब्दः श्रानेकयजमानके यथार्थे विपरिणम्यते ॥ प्रोक्षितास्थेतिताः सां प्रोक्षणं ॥ ताभ्य एवाज्य
एकदेशेनेति संप्रदायः। नेसपरः। स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। नहि प्रोक्षणेकर्मताकरणता च तासां संभवतीति। अ
न्याश्चनोपदिश्यंते। तस्मान्मंत्रोच्चारणमात्रमेव तत्। तदेता भ्योनिक्तु तरतिचलिंगात् अत्रपुनस्तासां प्रोक्षणमिल
समंजसं स्यात्। इध्म इति प्रोक्षणक्रियानुकर्षणार्थं च शब्दानुपपत्तिश्च। तस्मात्संप्रदाय एव ज्यायान् अथ तत्राभि
दीपन ॥ अशक्यत्वाद्दृपि प्रतिमात्रं प्रोक्षणं। तद्यथा। प्रोक्षणं सेवनं तत्र प्रतिपात्रमपेक्षितं संस्कार्यत्वाविशेषान्न हं घा
त प्रोक्षणेद्धते। अवश्यं चैकपात्रस्यैव स्यात् प्रोक्षणं ततः नायस्तस्याध्यकार्यस्य विवेक्तुं नच शक्यते। तेनत्तन्प्रतिपा

अभ्युपेस याद्देन

अशक्यत्वादिसत
आरभ्य इति तमि
तिपर्यंतं मतौ यं
सि स्थटिपणं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रोक्षणे सन्निपत्योपकारकं सत् अदृष्टार्थं । प्रोक्षणादि [illegible] मिश्री द्यादिषु वेलुष्यादिव दृष्टसमस्याति शनयस्या संभवात्तच्चैवहानि वीहायत्तदनो दृष्टरूपः कश्चित्संस्कारः क
अशक्यत्वादेवप्रतिपात्रं प्रोक्षणं । तथैव । प्रोक्षणं सेचनं तत्प्रतिपात्रमपेक्षितं । संस्कार्यभेदाद्विशेषात्तद्ध्यत्वात् प्रोक्षणे कृते । अवश्यं चैकपात्रं ल्प्यत इति भावः ७
स्यैवैतस्यार्थो क्षणं ततः । भा शः स्तहत्यकार्यस्य विवेक्तुं नन्वशक्यते । तेनैतत्प्रतिपात्रं स्यात्प्रोक्षणं सकृद्दर्शनात् । तथाहि । उपरवा न प्रकृत्य
प्रोक्षसेनान् इथोऽहण इति युगपत्तद्वचनत्वाद्वेदे मंत्रावृत्तिः [illegible] सान्निपातित्वादिति । समुदायोऽपि यत्र स्यादेककार्यकरोऽप्यथ ॥ तत्र सं
स्कार्यभेदात्स्यादिति भाष्यसमीरितं ॥ किमुतानेकसाध्यानां साधनानां पृथक् क्रिया । साधनं पात्रमित्युक्तं तदुद्देशेन सेचनं ॥ नैककाले
च सर्वेषां कर्तुं शक्यं कथंचन । तेनैतत्प्रतिपात्रं स्यादशक्यत्वादितीरितं ॥ ८

कं॰भा॰२ चैस्यात्प्रोक्षणं सकृद्दर्शनात् । तथाहि । उपवा न प्रकृत्य प्रोक्षसेनानाः सोऽहणर् इति युगपत्तद्वचनत्वाद्वेदे मंत्रावृ
२९ त्तिः सान्निपातित्वादिति । समुदायोऽपि यत्र स्यादेककार्यकरोऽप्ययम् । तत्र संस्कार्यभेदात्कर्मावृत्तिरिति भाष्यसमीरितं ॥
किमुतानेकसाध्यानां साधनानां पृथक्क्रिया । साधनं पात्रमित्युक्तं तदुद्देशेन सेचनं । नैककाले च सर्वेषां कर्तुं श
क्यं कथंचन । तेनैतत्प्रतिपात्रं स्यादशक्यत्वादितीरितं ॥ दीपनः । [illegible]पेव प्रोक्षणं विहृत्येत । ततः प्राणीतेन भविष्यति
निक्रूवध्वार्थवादरूपायः ॥ हविष्यान्नयेत्याग्नीषोमाभ्यांत्वेति ॥ अत्र क्रियापदाभावाद्धविस्तन सत्रोपात्तं प्रोक्षण ।
क्रियापदं चवशादेनानुकृष्यते । तच्च यथाश्रुतमेकवाक्यतामनुपपद्यमानं सत् प्रोक्षतीति विपरिणततरूपमनुकृ
ष्यते । यथा देवतमग्रता च कृतं त्वमास्त्रानं ॥ पात्राणि देश्यायेति । प्रोक्षतीत्यनुवर्तते । शुंधध्वमिति बहुवचनसाम एम
र्थ्यात् कुद्दी लसप्रोक्षणमिसेके । तत्र प्रोक्षणस्य पात्रोद्देशेन विधानात्तं समुदायस्यैवाचोदितत्वात्प्रतिसंस्कार्यं चवसं २९
स्कारावृत्तिर्न्याय्या । तस्मात्प्रतिपात्रमेव । बहुवचनं च पूजार्थं । एतानुसाउपसः केतुमक्रतेति वंद्देवशाद्वस्यस्थाने २ यथाकृतं द्विमिति २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बौधायनसूत्रे कृष्णाजिनमवमन्धुनोस्यध्वग्नीमुदङ्मा वस्तावधूतं रक्षोवधूता अरातय इति जि: २

पितृपक्षे प्रधानार्थेषु पात्रेषु शूर्पकलौ पोहृ कृष्णाजिनोलूखलमुसलादिषु पितृशब्दप्रयोगः यानि लिंगप्रधानकर्मा
र्थानि प्रनाडिकया पितेषु दैवशब्दपि तु शब्दप्रयोगः। यत्तु तत्रापि दैवकर्मार्थे तत्र दैवमारत्ति। एवं पात्रप्रोक्षणे च विनि
योगक्रमः क्रमांतराभावात्। असंचरे प्रोक्षणीर्निधाय॥ ३॥ शर्मासीति कृष्णाजिनादानं॥ सचासंचरः प्रणी।
ताहवनीयांतरालं। तानां तरेण संचरेयुरित्युक्तत्वात्। यद्यपि चाहवनीयगार्हपत्यांतराले हविष्पात्रत्वाम्ल लिंजा
अंतरागमनप्रतिषेधे सति असंचरमपदेशो भवति। तथापि प्रकारण समधीत एव परिगृह्यते। तानां तरेण संच
रेयुरिति इतरस्य च सर्वविषयत्वात्। प्रोक्षणीशब्दश्च योगिकोनजातिनिमित्तः संस्कारनिमित्तो वा। प्रोक्षणीभिरु
दूजिताः स्मरत्स संस्कृतेपि शब्दप्रयोगात्। प्रकृष्टसुपसर्गप्रत्ययसमुदाय्यार्थस्यावगम्यमानत्वाच्च उक्षेति: सेचने प्र
शब्दश्च प्रकर्षवचने करणे च प्रत्ययः। प्रोक्ष्यते आभिरिति प्रोक्षण्य इति तासां प्रयोजनं। आज्यप्रोक्षणी हृद्यधर्मेस्तत्राः
संस्कृता उपादीयंते। शर्मासीति अनेन मंत्रेण कृष्णाजिनस्यादानं। कृष्णाजिनमिति षष्ठीतत्पुरुषः। कृष्णस्य मृगस्याजि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुलिप्या-नेषण पूर्वकं ल[illegible]ध्यान स्वरूपेण भवति कृष्णमेवाव ध्याप्याहरेति ९
ध केचिददृष्टार्थपरिहारायेदमवधूननं मन्यन्ते। यदि पांसवो विद्यन्ते तदा कर्तव्यं। नचेन्न कर्तव्यं। तथैके मन्यन्ते। कृतशौचाद्येव पात्रा[illegible]ण्यासा
दयेत्। कृतः स्वेषां पांसवः। तस्माददृष्टार्थमिति ५॥

का०श्रौ०२ त्वेष्टं कृष्णाजिनं। न कर्मधारयः कृष्णं च तत् अजिनं चेति। कुत एतत् लिंगात् स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा अनुविद्य त्वचमेवा
३० वच्छायाजह्रुरिति। कृष्णस्य मृगोऽभिधीयते। प्रयोजनं मार्गेयथा स्यादिति। तदेतद्दानमवघातार्थं तदभावे तु भावः
अपि सपात्रेऽभोऽवधूनोऽसवधूतमिति। यद्यपि चागमनं क्रिया धूर्षु विषया। तथापि सामर्थ्यात् कृष्णाजिनापनयनं
प्रसेतव्यं। तस्यापनयनमंत्रः श्रूयते। अविनसेव पात्रा एव धूनोतीय ध्यसामे ध्यमभूत्तध्यसे तदवधूनोतीति
तस्यैतदवधूननमदृष्टार्थत्वात् सकृत् क्रियते। रक्षोऽभिधाय कलाश्च मंत्रसोऽदृष्टकालेऽभो भवति॥ प्रसन्नीवमास्त
णा सहिसास्त्वमिति॥ चर्मणां प्राक्ग्रीवत्वोक्ता। तदेवाह प्रसन्नग्रीवमिति॥ समां भूमौ स्मेनिदधा स्फलूखलमद्रिर
सि पावासीनिवा॥ सव्येन पाणिना अभ्ये कृष्णाजिने उलूखलं स्थापयति। अद्रिरसी सनेन मंत्रेण ग्रावासीति॥ प्रतिते राम
सो कृ नयो॥ शेषः अत्र अद्रिः ग्रावशब्दावुलूखले स्तो[illegible]तुं प्रयुज्येते। नहीदमश्ममयमुलूखलं। बानसंसर्गेति विरोधात् एषु ३०
वृधुरिति च मंत्रवर्णो। सामर्थ्याच्च अभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति अथ दक्षिणेनोलूखलमाहरतीति। नस्य।
× प्रासकुरश्मनोपि स्याद्वा नस्य सड्लुखलः॥ व्यवस्थामंत्रालिगाद्यादाध्ममंत्राद्व नस्यतेः। अस्मन उन्नरा ... आदि सा॥ कृर्या लिखाः परे॥ सामर्थ्याअ
लिसतु लवंदृ पदस्य विशेषतः॥१८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथो लुखलं प्रतिगृह्णातीति मंत्रं संप्रतिगृह्णात्यग्नेस्तनुरसी सादि कर्मणवे ॥ =

शमयमुलूखलं दृषिणे नैकेनाहंतुं शक्यते। तस्माद्दुपचारदृसा अग्निस्वावदान्। येतु मंत्राभिधानसामर्थ्यमा
त्रेणैवात्राशमयतां नियमयं तितएवदृष्टमा: किंच मुसले पिस्वावदानदृप्रयोगाद्दृहन्नावासीसतं शयंचत्तहू।
नसस्समंत्रकेचिन्नखनिर्भिन्नेचरैवानस्पसपरस्पस्यानेमानुषद्दृतिविपरिणाममिछंति। तस्पुनर्नोतिमुक्त
नखाः मिव। नखुलूखलकार्योपन्नावपिनखानां कुसाजिनेस्थापनमस्ति। यतो न तेउलूखलवत् कुसाजिनेष्वपि
नास्तंदुलनिर्वृत्तिं कुर्वंति॥ हविराव्वपसग्नेस्तनूरसीति॥ अग्नेस्तनूरसीत्यनेन मंत्रेणोलूखलेहविर्ग्रहमावपति। अ
ग्निशब्दश्वनदेवताग्निवचनो॥ लिंगात् पहृतोहितेनाग्नेस्तनूरसीति। यत्रसाधनेयज्ञशब्दः स्तस्यचाग्निसंबंधादग्नेस्तनू श्रीसादिरूपे दे
मंत्रे
रित्युच्यते। तस्मात् ज्वलनविषयो ग्निशब्दो। ग्नीषोमीययोश्चा: नमिधानं। प्रयोजनं भवमथेयांतनूरसीतिविपरि
णाम। स्तत्रापिस्तवनीयैः सहानुष्ठानादृसतिप्रयोजनेहार्षदृत्तावुभयत्र विषयत्वेहु हसा। पित्तसतेच देववीतयपर
ससस्थानेपित्त वीतयेरतिप्रयोगश्चोदितार्थाभिधानात्॥ वाचं विसृजते॥ एवं हि श्रूयते। मावा अमूः हविर्ग्रहीष्य
अथप्रायणीयं मिश्रं पलितस्यदृप्रि घू ला वाचं मिस अतेवाचं मिस वस्त्तं वयं हरतीति ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०भा०२ त्वाचंयच्छस्तत्रैवैतां विसृजतइति॥ यजमानश्च॥ वाचंविसृजतइत्यनुवर्तते। हविष्कृतावा॥ हविष्कृतंत्रिर्हयतेनकाले आह्वानकाले
३१ वावाग्विसर्गः। तत्रापिहिश्रूयते। वाग्वैहविःकृद्वाचमेवैतद्विसृजतइति। ननुर्यथावाहसहूपत्वात्तत्रायंविसर्गकालः
सत्समेवं। पूर्वत्रापित्यर्थवाहसहूपत्वेनवा। किंतुमयत्राश्रितंविधित्वमाचार्येणवाक्यांतरएष्ट्वाकृतश्चिद्वा॥ नानाबी
जेष्वंतेसामर्थ्यात्॥ अथनानाबीजेष्टां किमसेहविषिवाग्विसर्जनमुताघ्रइति। यथादेवसहविःषु। तत्रहविरावप
नस्ययत्तवात्तकंधर्मः शूर्प्पाहननादेर्भाषणमेकैकंवहविस्तकैर्षविग्रमेकांतंकर्तव्यं। पदार्थत्यैत्तावत्वात्। तत्रय लक्षणिरस्यमंतुप राथीतरं ५
थापेवाग्विसर्जनंशूर्प्पाहननादेर्भाषणधर्मानुग्रहः। अर्थात्सेहविरावपनस्ययत्तवात्तकधर्मानुग्रहस्तत्रनियमः
नियमयोर्नियमसामर्थ्यादेकस्यएववाग्विसर्गः नहिशूर्प्पाहननादेर्भाषणधर्मेनियमः। एतत्रत्तुयत्तवात्तकनि राम
यमइति॥ दृहस्वावेतिमुसलमाहंते॥ मरहदमित्यवरुधातिहविष्येषुमुसलमितिवाक्यशेषः। सचायंमंत्रः सरदंर ३१
तिचोहितार्थाभिधायकत्वात्पितमतेविषाणेण्यते। वचनलिंगयोस्तकार्यतः कृतंमार्यमानं॥ हविष्कृदेहीतित्रि

७ क्रितावप्रासंनियमकारित्वात्राभावादनियमेथनासुरव्येरनवाग्विसर्गरवंप्रासेआहेतिविप्रस्तुतिः ६॥
अथमुसलमभिनिदध्यातिवृहद्यावासीतिकाणवे ८
त्रिराहूयति। अतः स्तस्याद्धिर्वचनाभ्यासस्त्रिर्वचनप्रदर्शनार्थः। समाम्नायइतिप्रस्तुतिः ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीहीन् अवहंतीति श्रुतं तत्र संशयः किं सर्वदेवो घ्नन निपतत्वे कर्षोपरंतव्यं उत यावत्तंदुलत्वनिष्पत्तिप्रयोक्तव्यमिति तत्रोध्यमननिपतनमात्र स्य शब्दार्थत्वात् मात्रंवि
म२ धीयते विधि तस्य च प्रयोजनं न लभ्यते किं तु सम्पिदृष्टे न प्रयोजनमात्रं दृष्टार्थं कर्तव्यं सर्वैर्बाधा न हंतिन तत्स्यादेवं यदेव घातं कुर्यादिति विध्यपीतं अवघा
तेन तु समीहितं कुर्यादिति विधिः समीहितं च यदृष्टे संभवति नादृष्टं कल्पयितव्यं संभवति चेह कर्तव्यं यितं तंडुलमिदं सर्थत्वाव घ्यातस्यैतित देवप्रयोजनं
तद्धानभ्यस्तेन रागमस्य मितिप्रयोजनवशात् अश्रुतो प्यभ्यासः कर्तव्यः सर्वो बाधा व घाते तु दृष्टासंभवाददृष्टार्थं शब्दार्थमात्रं कर्तव्यं प्रयोजनाः स्वाव
घातस्य अवहंतीति नियमाविधिः क्रियाचानवघातादिदृष्टार्थेषु योग्यपतो प कारकमाच्यतेन सन्निपत्याहत्यो विनिद्रुज्येत शब्दमादधानदुपकारकं संनि
पत्योपकारकं अदृष्टार्थं तु संनिपाति संस्कारं स्वकारकं स्वकुर्वन्प्रधानोपकारिभवति। अवघातो हि दर्शपूर्णमासापूर्वं नियम्यते। अवघातानि ष्पन्नैस्तंडुलैस्तपूर्वं सिध्यतिनतं
राह्वयति॥ हविष्कृदेहीत्यनेनमंत्रेण त्रिःसंशब्दयति। हविःसंस्कर्त्रीं पत्नीमग्नीध्रं वा॥ अतः पत्न्येवाहसमीवा। अत दुलस्वरूपेप्रमाणां
रस्यवाच्यं पाठक्रमाद्देवत स्त्रिद्धेः वाच्यं वा प्रवृत्तावघातस्याह्वानप्रज्ञापनार्थत्वात्। तत्कुतो वचनसामर्थ्यात् हविःकृ तरविरोधात्। अपु
देही। तित्रिरवघ्नन्नाह्वयतीति। अन्यशब्देनवनस्त्रलिङ्गमतिरिक्तोन्य उच्यते। अन्यस्याप्रकृतत्वात्। स्त्रीलिङ्गं चपारित्री नीर्थस्थानथातस्त
त्वात्। सत्रकारस्यानाचूंत्तलिङ्गं वैकोप्रकृतत्वात्। इति। तेनाध्वर्युमतिरिक्तोन्यः परिगृह्यते। सचाग्नीत्संनिकर्षा दीयेहविषि कर्तव्यः
त्। समाख्यानुग्रहाच्च अग्नीधापीतिचेत्। न। तस्यैवेहत्रयविहितकर्मसंबंधात्। समाख्यानुग्रहाभावात् भवतिचाग्नी अतोयथा श्रीह्रिषुमु
ध्रेऽध्वर्युसमाख्यानं। आश्विनमध्वर्यवो भक्षयंतीति प्रकृत्याम्नायते। तत्र आश्विनं भक्षयंस ध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता। तावघातोयनेत्रप्रभ
ग्नीध्र इति। तस्मादन्यशब्देनाग्नीदभिधीयते॥ आह्वयमसाहं तस्योद्दृषदुपलेकुक्कुटोसीतित्रिः शम्यया दृषदं सह वति॥
दुपलां। हविष्कृदाह्वानं कुर्वन्नध्वर्यावन्यो दृषदुपले आहंति शम्ययाकरणभूतया दृषदं सहदुपलां कुक्कुटोसीत्य
नेनमंत्रेण। अन्य इति कुतो वचनात् यस्मैप्रेष्यहविष्कृतमुद्वादयति तदेकोदृषदुपले समाहंतीति। एष इति सर्वेना

अस्यावावेदयोगा
दिति ५
अग्नीध्रेद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क॰भा॰२ मशङ्केनाध्वर्योः परामर्शात्तदेकोदृषदुपलेसमाहंतीत्येकश्रुतेःशम्याविषयः ततश्चवचनाच्छम्याधआहननेकर्त्तृत्व।

३२ मविरोधादुपधानवत् तन्त्रग्रहणंहीतकर्त्तृविशेषकंवचनं।सैवैकपालान्येवान्यतरानुपदधाति।दृषदुपलेअन्यतर

इतिइहपुनर्गृह्यतेः कर्त्तृविशेषः अथयहविष्कृतमुद्वादयतीतिसमाम्नायमाध्वर्युःसमन्त्रेषहविष्कृतमुद्वादयति।त

देकोदृषदुपलेसमाहंतीति।तस्मान्नविरोधाच्छम्यारिति।प्रयोजनंतन्त्रआवृत्तेप्यध्वर्योर्वाग्नीध्रोवाहननइति।ननुच

द्विर्दृषदंसहदृषदुपलाभिस्कन्नत्वात्त्रिरिसवाक्यं।स्यादेतदेवं।यदात्रिःशब्दोहंतिनासंबध्यते।अयंतुमंत्रेणाभिसंब

ध्यतेत्रिःकुक्कुटोसीति।द्विर्दृषदिसत्कृत्मंत्रप्रयोगेप्राप्तेकर्म्मेकेर्मावृत्तावितिमंत्राभ्यासार्थोयमारंभः हंसमभिसंबंधे

धेपुनस्त्रिश्शब्दस्यानुवादकत्वंस्यात्।सचापमदृष्टोपकारकः पदार्थइतिवक्ष्यत्कपरिस्तष्टोन्तथाचसतिपावद्भुक्तेभि राम

वर्त्तेते।।वर्षवृद्धमसीतिशूर्पेमादत्ते।।अवहंतेवाभिप्रवृत्तत्वात्।।प्रतिलेवतिहविरहदूपति।।सएव।।पराप्तृतमितितिनि ३२

ष्पुनाति।।अपहतमितितुषान्निरस्यति।।अध्वर्युरनवघातशेषत्वात् नचैषाप्रसिद्धिर्मदवहंतेवतुषान्निरस्यति।प्र

तुषाश्रमिअक्ष्णान् सुक्ष्मान् ब्रितुषीकरणायतु।पथनू क्सतुषान् भिन्नान् क्सानि ष्पवनात्ततः।।एकीकृत्यतुषान् सर्वान्निरस्येत् ब्रतः सकृत्।।१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उलूखलनिधानांतं शुर्पमुसलयोर्ग्रहः। आम्नानं चाभवेन्नैव नाना बीजेन याग्रुमः। नाना बीजेतु धानां स्या क्रियासस्तंत्रतो नयात्॥ २२
५ नाना बीजेष्वा चेति। यद्य अविर्यद्दानि ध्यभं तत्तदेव पात्र्या मुसंन्नपयाशी ष्यायित्स्म मध्य सात्र मिति एकत्र नाना पादि सर्थः। ननु प्रोक्षणा भिवर्शीना
दिष्वेकं पात्रस्थे धुनः पात्रीरूपपात्रे स्थेषु सर्वदेवेक्षणादि किं न स्यात् तत्क्रियाभेदात्। अभिमंत्रणं हि अभिमुखभावेन पठनं तत्रपाण्योरग्रेण
भवति इति प्रसिद्धिः। मंत्रादि मारभ्य स्म ... वो पि मंत्र आभिमुख्येन पठनीयः। प्रार्थनं ततः। यद्यं युगपत्कर्तुं शक्यते ई क्षणादौ मंत्रां तो ये
न सीति निधा ... लितः। स तत्रै नानुष्ठेयो नान्यत्रेति अन्यार्थं पुनरनुष्ठान मर्थात्। ५

१ न्यायस्त्वस्तुभिन्न
२ क्रमः यथामंत्रं-पा

निपतितश्चैषा तस्माद्भावेभावः। वायुर्वेदतिविविनक्ति॥ पृथक्करोति तंडुलान्कणांश्च। वितुषीकरणाय। तद्वेतद्विवे
कीकरणं तुषनिरसनार्थं स्वेवं प्रतिपत्तव्यं। सामर्थ्याद्दोषनिरसनं स्येवं सति भवति। उक्तंच। विरोधेर्थस्तत्सरला
दिति सत्यक्रमर्थ्यं यथाश्रुती संदोषः सचायमवघातः हूस्वाजिनाद्दानादि तुषविप्रमोकांतः तत्र नानाबीजे
ष्वांहविरावपनमुसलयोजनहविरुद्वपननिष्पवनविवेकीकरणानि भेदेन मंत्रवंति। हविष्कृतिरत्वात् मंत्रस्या
शेषं तंत्रेण। देवोवःसविता पात्रमित्याभिमंत्रयते॥ हविष्मान्नानानाबीजेष्वंवासंनिपातात्तंत्रेणाभिमंत्रणं॥ त्रिःफ
लीकरोति देवेभ्यः शुंधध्वं देवेभ्यः शुधध्वमिति सकृ॥ फलीकरणं कणविप्रमोकः तत्र्वकर्तव्यं देवेभ्यः शुंधध्वमिति सने
नमंत्रेण। वीप्साच प्रतिफलीकरणमंत्रावृत्तिपरा। नहि प्रतिग्रहणं मंत्रावृत्तिर्युज्यते। पितृयज्ञे पितृभ्यः शुंधध्वमिति सकृत्
विपरिणामः॥ फलीकृतस्कणान्निदधाति। फलीकृतेस्वेसवाचं। पाठक्रमादेवचतत्सिद्धेः सात्प्रतिफलीकरणंक
णनिधानं यथास्यादिति। पेषणोपधाने युगपत्। सर्वैकपालान्येवान्यतरं उपदधाति। दृषदुपले अन्यतरद्धिति।

बौधायनसूत्रे। अ
बौनानिकपालानिप्र
धाकिता निअंध्य नेन
गार्हपत्यसम्पसादयती
ति॥१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बौधायनसूत्रे। मध्यमेन गार्हपत्यमु पानिस्यधर्मादत्त इति॥ २

उपवेषस्य कार्यं तु अंगाराणामपोहनं। यदौध्यानां सुतक्षायी भावाभासाध्यते सतु॥ २

क०भा०२ द्विप्रकृत्यसमामनंति। तद्यथा एतदुभयं सह क्रियत इति। तत्र पेषणमंत्रं तरंगस्त्वाद्यध्वर्युः करोति। बहिरंगत्वाच्चोपधा
२२ नमन्त्रीत् तत्र श्रुतिपाठानुसारेण पूर्वमुपधानमुच्यते॥ धृष्टिरसीत्युपवेषमादायापाग्न इत्यंगारान्प्राचः करो
ति। उपवेषोंगाराणामपोहनसमर्थं काष्ठं। तद्धृष्टिरसीत्यादायापाग्नेत्यनेन मंत्रेण प्राचोंगारानुदूहति। तच्चैतदंगा
राणामपोहनं देशशोधनार्थं। रिक्ते हि देशे कपालानि प्रथोपधीयेरन्निति। एवं च सति चरुविषयमपोहनं नावैः धानाभर्जे
नस्य च देशशोधनकृतोपकाराभावात्। अंगारेषु त्वधिश्रयणमुभयोरपि प्रसिद्धं। केचित्तु नमंत्रेणांगारनिरसन
मेव कुर्वंति। मंत्रलिंगात्। अपाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेधेति। अपजह्यग्निमामादं निषेध च क्रव्यादमि
ति वाक्यपरिशेषाच्च। तदेतावदेव तदुभयवतोपहंतीति। तदेतदनुपपन्नमविधानात्। विध्यंतरोपलब्धेश्च। स्ति च यत्र विध्यं एम
तरं। तेन प्राचोंगारानुदूहतीति। मंत्राणां चाविधायकत्वमुक्तं। अतउदूहनमात्रमेव। अपि चाग्नेः सर्गे दोषा ह्यदयंते। वी २२
रहा वा एष भवति योग्नीनुत्सृजतीति॥ आदेवमजपिसंगारमाहृत्य कपालेनावच्छाद्य निष्क्रव्यमसीति। यद्यपि चांगा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योऽस्मान् द्वेष्टीत्यादि मंत्रवचनं अंगारेष्वभावेऽप्यौपकारार्थमिति अविद्यमानत्वात् अस्य न कर्तव्य अभिदेवं प्राप्ते ब्रूमः॥ कृतप्रकरणाम्नानात् कृत
पूर्वप्रयुक्तत्वाभिमतं चेति निःसमनुष्ठानमिति। अन्यथा नैरर्थक्यं भवति॥ ५॥

रे द्वितीया। कपाले च तृतीया। तथाप्यंगारस्थविनिः प्रयोजनवत्वात् कपालार्थत्वेनांगारस्य। तस्य च प्रयोजन
वत्वात् कपालधर्मोऽपि च सत्वं तत्र धर्मेण कपालेनाप्युपरधातीति। मध्यसंयोगात् धर्म एवायं। न कपालमात्रधर्मः
न च भर्जने प्रवर्तते। अंगारेषु हितत्वसाधिश्रयणं। आपित्तपर्जवहेत्विति च पित्तपत्ते विपरिणामः नन्वेवायं ममसमवे
तवचनः नत्वेत्र देवाऽसृज्यंत इति। तेन देवपार्श्वं यथा कथं चिदृत्त्रोच्यते। देवेज्यार्थं हविःश्रयणद्वारेण देवयाद्रूम
स्यापि भवति। यथा च देवपार्श्वं तथा मंत्रोऽनुवर्तते। तस्मात् समवेतवचनः॥ अमुष्येति द्विषद्धेऽभिचरन् अमुष्य वधा
येति अभिचरत्यामान्दिशतीति द्विषद्वृमपनीयं। स चायं द्विषद्वृगन स्वरूपतो गृह्यते किं तर्हि द्विषद्वृत्तमपि। ए
वं च सतीह भ्रातृव्यस्य द्वेष्यादेः सिद्धो भवति किंचिदेव द्विषद्धेऽभिचरतो नामादेशः नैमुच्यते॥ अन्यत्रापि अतो
न्यत्रापि अभिचरतो द्विषद्देशनामादेशः कर्तव्यः यथा द्विषन्तो वधोऽसि भ्रातृव्यस्य वधाय ऽरसेवमादि। सर्वांगुल्याश्रू
न्यांगारं निरधास्यन्नेत्यर्थ इति। अग्नि निहितमेव सम्यस्य पाणेरंगुल्या भवतीति शूयते। स चायं कपालसंस्कारत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कु०भा०२ त्मृतिकपालमावर्त्तते।गुणविभक्तिनिर्दिष्टमपि चात्रप्रयोजनवत्वात्।तत्कपालमेवसंस्कार्यंप्रागग्रेणवेवाप्सुपतं।
३५ (वस्त्र) भावारेकुसुमानीतिवत्।भर्जनेपिचोपरिष्टादंगारः प्रवर्त्तत एव अदृष्टार्थत्वात्।चरोस्तुकपालकार्म्योपपत्तेर्नेतदूर्मप्र
वृत्तिः धरुणमितिपश्चात्।कपालमुपदधातीतिवाक्यशेषः।पुरस्ताद्वर्त्रमितिविश्वाभ्यरत्निदक्षिणतं।प्रथमंक
पालमंगा।वृत्सेतत्रेरिद्दिय मउच्यते।समंविभज्याद्दक्षिणत एवमुत्तरतश्चिनत्स्थेति।समंकिंचिच्चितस्थेत्यनेन
मंत्रेणद्वेदक्षिणत एवमुत्तरत उपदधाति।प्रदक्षिणक्रमप्रयोगेनंसात्तिचैतत्।दक्षिणा।नश्रौतंततश्चतदुपचारेस्मा
र्त्तमेवप्रायश्चित्तं भवति।समंविभज्येत्सवाच्यं।द्वेदक्षिणत एवमुत्तरत इति खंडशहामिधानात्।न्यसादृग्नीषोमीयार्थत्वा
त्।तत्रहिसमविभागानुक्ता वधिकंदक्षिणत इति नविभागाधिकंस्यात्।तत्रकोदोषः।संख्याधिक्यमप्याप्ताक्षंकेपत।अ राम
थपुनः समविभागउक्तेपदधिकंविभागस्ततस्यदक्षिणात उपधानं सिद्धं भवति।नत्सिया।नचितस्थेति।एवमेकादशा ३५
ग्नीषोमीयस्यकपालान्युपदधातीतिशेषः।अधिकंदक्षिणतः विभागाधिकंयत्रदक्षिणत उपधेयंक्रमेणैवनस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वोपधानादुत्तरं स्मृत्यनुग्रहात् अंगारणाभिसंगारैरभ्यूहति। कपालानीति वाक्यशेषः स चायं मंत्रः एककपा
ले विपरिणम्यते। तपसा तप्येथामिति वचनस्य समवायात्। द्विकपाले च तप्येथामिति। अभ्यूहनं च कपालानां वेतापना
र्थमेतत्तेषु कपालेषु यथा पुरोडाशाः पच्यंते। एवं च सति कपालविध्वंसनग्राहिणोपिधानाभर्जनस्य नंगारैरभ्यूहनं
भवति। प्रसिद्धाभावात् अधस्ताद्दीप्तस्य संतापनं प्रसिद्धमिति॥ ५॥ उपसर्जनीरधिश्रयति। उपसर्जन्यो नाम संयवना
र्था आप उच्यंते। तदधिश्रयणं च तस्मा[illegible]भिः पिष्टानां मार्दवं यथा स्यादिति। एवं च सति पुरोडाशपाकार्था एवैताः तत
श्च यत्र श्रयणं तत्रोपसर्जन्यधिश्रयणमपि कार्यं। पितृयज्ञे च दक्षिणाग्नौ श्रपणविधानात् मंथस्थीरोपसर्जन्यधिश्र
यणमपि तत्रैवेति संप्रदायः। तत्र पुनरधिश्रयकेणं तदुपकारे मथ्येनैषितमो न तूपसर्जनीगतेनोष्मणा सक्तूनां
पाक उपजन्यते। पिष्टानामिव पुरोडाशेऽतस्मादनधिश्रयणमेव न्याय्यतरमिवाभाति। करंभपात्रेषु चैवं। ननु चोप
धानसमनंतरं युगपदुपक्रमाभिधानात्सेषणमभिधेयं। इत्यथा हि प्रकृतपरिसरणोप्रकृतौ पाहानं चायुक्तं स्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न।तेनोपसर्जनेष्वधिश्रयणविधानस्याप्रसमनवसरइति।उच्यते।उपधानवसेचणेनसहयोगपद्यंयथास्यादित्येवमर्थ
मिहाभिधानं।तथाचविरोधाद्ध्वीधएककर्तृत्वमत्रापि।यत्रतुविरोधोनास्तियथाचरुविष्ण्यांतत्राध्वर्योरेवोपसर्जनेष्व
धिश्रयणेकर्तृत्वं।अपरेतुप्रधानसमनंतरमुपसर्जनेष्वधिश्रयणाभिधानस्यप्रयोजनांतरंव्यावर्णयंति।यत्रोपधा
नंतरधिश्रयणमपितत्रैवाधिकाराद्यथास्यादिति।एवंचोपसर्जनेमानयनकालएववृत्तासामधिश्रयणं।दुग्धाग्निमा
हृतेपूर्ववत्प्रतिदुग्धाजिनं।दुग्धाजिनस्यपयसूर्वेधर्मजातमुपदिष्टंआह्वानादिस्त्रिंश्राम्श्रूत्यकरणांतंतेनहिहातितिरि
रूपते।नुसक्रतिन्वात्तंचैतसेषणार्थत्वात्पेषपचरुमात्रद्रव्यकेकर्मणिनस्यात्।तस्मिन्द्रव्यंधिषणासीति।तस्मि
नदुग्धाजिनेद्रव्यरमुपदधातिधिषणासीसनेनमंत्रेण।पश्चात्तुस्यामुपोहत्युदीचीदिवहति।उपरिष्टात्स्याद्दुग्धाका
रोपात्तहन्तएवद्रव्यउपलेजिह्वैवशाम्येतिजिह्वासंसारस्येनतिरंतरालहृतिसामान्येन।नवाविरोधाद्धिरूप्यतेसुप
रिशाम्ययोपहितमपेषणं।किंवान्यस्यधस्तादुपहितादृषदःप्राक्प्रवणतामुपजनयतीतिनिश्चलीकरोति।अतो

अत्रश्रुतौसव्याश्रु
चहस्याउद्गृह
व्याश्रुन्येअनेस
मीपयस्यहेअंकंकै
रामव्याख्या५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्टार्थत्वादधस्तादुपधानं। लिंगाच्च। स जेयेघनेनऽश्मां पिष्यमाणानामवशीयंते पिष्टानि व्रातंडुलावेति। अध
स्तादुपहितायामेतद्भवति नोपरि। जिह्वासंप्लुतिरुपधानक्रमापेक्षया। दृषदुपधानमिति। अभिहितस्यायसंस्त्व
नार्थं दृषदुग्रहणं। धान्यमसीति तंडुलानोप्य पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमंत्रं। धान्यशब्दः सत्वकुपुत्री स्यादिशुरू...ःय
घपि च विधिनोत्तरेषु धान्यमसीत्यस्य बहुवचनादियोगम्यते। तथापि प्रस्यस्य विशिष्टार्थविषयत्वात् गोत्राद्वद्रूढिशब्दत्वात्। एवं
चरु तिलक्षणमात्तद्विकारप्रकाशनं शब्दस्य यवगुलिका। अपि तद्विकार एवेति मंत्रः प्रयुज्यत एव। शाकानामप्यनिव
तरसमयाः पुरोडाशा भवंतीत्यत्र तरसमसीति मंत्रो विक्रियते धान्यशब्दस्य जातिनिमित्तत्वात्। ननु च प्रकृतौ प्रकृतिद्र
व्यशब्देन धान्यविकारद्रव्याभिधानात् तत्रापि तरसप्रकृतिद्रव्यशब्देन मृगोसीत्यभिधानं कर्तव्यं। एवं हि तत्र वचनं संक्लि
तं संक्लिष्टं हविर्गृह्यते मृगपशूनां तत्र यान् मृगान् हंति तेन तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवंतीति तरसस
मृगः प्रकृतिद्रव्यं। नैतदेवं। प्रकृतौ त्वाम्नानसामर्थ्यात् धान्यशब्देन लक्षणया तंडुलाभिधानं। रहपुनः स्वायत्तप्रयोगे

एतस्य ये त्ववद्भे तंडुला
दिषु का स्थानं नस्यादि
सत आह। एवं चेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ० भा० २ नावाचकत्वाद्वप्रयोगो युज्यते। तस्मात्तस्य प्रसीत्येव प्रयोगः। पिनष्मीति चाध्याहारः साकांक्षत्वात्। दीर्घामिति कृ
२६ ष्णाजिने प्रोहति। प्रक्षिपंति पिष्टानि। प्रोहणं च पिष्टस्य सतः नानाबीजेषु चैवं प्रोहणं तं कर्त्तेंप्रसिद्धेः। चसुलेती
सते पिष्टानि। ईषद्दणीति चाध्याहारः साकांक्षत्वात्। ईषद्दणं चद्रव्यसंस्कारत्वात्तंदुलानामपि चूर्णीभावाप्रवर्त्तते। पिष्यमाणे
षु निर्वपसत्योमहीनामित्याज्यं। पिठ:षंति पिष्टान्यभी धत्ते कपालान्यष्येक आज्यं निपर्वेत्ती तु(ति)ष्मकालश्रवणात्तेअ
त्रास्मत्राद्वेनकेष्विधजमानोभिधात्तुमिष्यते। अध्वर्युर्घ्नीध्रौष्टिपेषणोपधानयोर्माष्टत्वाविति। तथाचसूत्रकार
प्रस्थानं। निहृप्याज्यं वेद्रोसीतियजमानोवेदंकरोतीति। तदेतत्सुक्तमिवाभाति। यत्कारणं। यत्किंचिदिह कर्त्तेऽत्र
सर्वमृत्विग्भिः परिक्रीतत्वादृत्विजां। अतोऽस्य शास्त्रेनब्रसाभिधीयते। अन्यस्य स्वर्युसुतं निकर्षाहत्विगवरहोतुंस्याम्पे।
नयजमानः सूत्रकारप्रस्थानाच्च। वचनविरोधास्यामन्यस्तति। यत्तु नस्तं निहृप्याज्यंवेदंकरोतीति। तत्रापिनस्मान एम
कर्त्तेकार्थेता प्रत्यमाहेत्र:। नयत्राज्यनिर्वापविधानममत्रविहितत्वात्। तेन निर्दिष्टतकालस्पदैवेवंधस्यकालं २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तासामानीयमानानां पवित्राभ्यां प्रतिग्रहः। स च यस्या दक्षिणेनैनस्मिल्लेरानयनं तथा। न चैकेन हि तद्ग्रहणमतोन्योत्र भविष्यति। व्यर्थमन्यदिति प्रोक्तं
ससमेवं पुरस्तिह। न वीरत्राहरसन्यदसेनाजाविधीयते। तथा च श्रूयते। अथैकदेश उपसर्जनीभिरेतीति॥ ५
१ संयवनं एकीकरणं वौ च रावपि प्रवर्तते। न केवलं पिंडबंधनार्थं। १

ऌस्रूपित्तुत्वात्प्रसयविकारोत्सवप्रसुक्तः तत्सत्त्वाज्यनिर्वापविधावमन्यत्र विहितत्वात्तेनानिर्वापतश्चोपयथा।
मन्त्रनिरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्नमिन्निति। तस्माद्दूसेवाज्यं निर्वपेत् निर्वापश्च पात्रां तरे प्रक्षेपणे। पात्र्यां सप।
वित्रायां पिष्टान्यावपतिरिवस्यलेति। पात्र्यामावपनं संयवनार्थम्। ततश्च चर्विष्यां तंदुलानां पात्र्यामनावपनं॥
संयवनाभावात्तं सपवित्रतां चादृष्टोपकारिणीति च एव पि भवति। प्रवयणस्य पश्चा दुपवित्रासंततेवेदिवा
निनयति च ५ नुपसर्जनीरानयत्युप्सः॥ उपसर्जन्यस्पशब्दोप्याख्यातार्थौ। पवित्रान्तां प्रतिगृह्णाति समापरति। ता आनीयमा निनीयमानाः ५
नाः पवित्रान्तां प्रतिगृह्णाति समापरस्तेनेन मंत्रेण। तथा चानीयं तेयथामंत्रानेग्रहणं भवति। स चार्यामभिधाय
दध्यन्नकृत्स्नप्राय श्रितेस्वादध्यमि भरुणमितिदधि श्राद्धः ७ कत्वात्तत्कार्योपन्नेपयसि दृधनिघृते च विपरिणाम्यते। उपसर्जन्यानयनं च चरावप्यकार्यलोपात्प्रवर्तत एव॥ संयौ
तिजनयसेतेति॥ तच्चैतत्सिंडार्थत्वाच्चरौ न भवति॥ समं विभज्यासद्भूरिण्यन्नात्लभतरद्दमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति।
सम भागो दृष्टार्थे। त्तस्सहावध्नंतितस्सहपिषंतितत्सुनर्नानाकरोतीति दृष्टार्थावगमात्। ततश्चैकस्मिन्नप्रवर्तते। के

चरूणां च पुरोडाशद्रव्याणां च पृथक् क्रिया। करणात्तेऽथ चरूणां तु ईक्षणात्ते परस्परं। एकबीजे पुरोडाशे पौष्णयोरीरणं ततः। पुरोडाशाच्चरू
णां तु नानाबीजकरणात्ततः। पौष्णस्यान्यचरूणां तु च भवेदेव पृथक् क्रिया। ८।५ अन्यो त्वाग्नेयो कृतो नस्या पुरोडाशे द्वितीयके। प्र
स्ताः किं तावद्ययोगेन प्रवृत्तः पूर्वमन्त्रसः ५।२।७ ...निर्दिष्टेऽन्यस्यानिर्दिष्टे तस्य पुरोडाशभावनेऽपि अ
पने व्यक्ति किं नाम विकारस्य नीति द्वयोर्निर्देशे तु नैवं। अतो दृष्टार्थत्वमुभयोरालंभने।२

कु० भा० २ विशस्येयालंभात्त दृष्टार्थो मिति निर्दिष्टे तत्राग्नीषोमीयालंभनमदृष्टार्थमिति मन्यमानाविदुः तावदग्नीषोमीयविकारे एकैकेष्या
३७ न्वावैश्वदेवी आलंभमिच्छन्ति। तस्य तु नरपुत्रं दृष्टद्वारकलात्त्वस्य। विभागपूर्वकोऽस्यालंभः एवं स्युक्तं तस्य तु नर्नानाकुरे
तीति। तस्माद्द्वैकेनालंभः समं विभज्यालभेत इतीयत्तापि सिद्धे यद्दूसंहरिष्यतीति सूत्रयति। तद्यस्य यस्य यद्
परस्परं तु ईक्षणानां तएव ८ संहारस्तस्य तस्य तदैवालंभो यथासादिति। यथा चरूणां फलीकरणांते। पौष्णस्य पत्नी संयाजांतरं इति॥ यथा देवत
मन्यत। छतं माख्यानं। एषैवेसाज्यमधिश्रयसेनोपत्नीकस्याहवनीयेतत्क्षापिणः इति। अन्यस्त्वात्र त्रलाभिधी
यते। पुरोडाशयोरध्वर्युग्नीध्रौ व्याप्तः। न लिप्त कर्त्तव्यं च कर्मेण पश्यक्रियाम्नानादिति युक्तं। याजमानं च परिभावि
तमेव प्रधानं स्वामी फलयोग इति सेवमाहि। विरोधात्तु प्रास एव ब्रह्मणि यदृश्यग्रहणं करोतीति तद् विरोधेष्युपस एम
हारैश्वसेवयथासादित्येव पर्यमिति संप्रदायः। अपरोत्स्वप्नसूतिमायसूत्रमाह। विरोधादेवासमप्रास्येवं साहः तद् ३७
एतद्द्भयं सहक्रियतइति प्रकृतस्य अर्द्धोहवाएष आत्मनो यत्तस्यपत्नाज्यमर्द्धो यदिह हविर्भवतीत्स्यपश्चासावर्द्धोय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रिहहविर्भवतिसयश्चासावद्धोयतउचायमहृत्वाउभावग्निंगमयावेति।एवंचाविरोधेध्वर्योरेवाधिश्रयणंस्यात्॥

एकपुरोडाशेऽग्नीध्रः २ अपत्नीकस्याहवनीयेनश्रापिणः॥अपत्नीकइतिवाविद्यमानयापत्न्या।धिकाराभावात्तस्माद्विद्यमानापिपत्न्याः

रजस्वला

पत्नीयस्यदृा रजस्वला।तदैवैतद्भवति।तथाचाहुः।व्रसेहनियसस्पत्न्यनालंवुकासात्तामवरुध्ययजेतेति।आहव गार्हपत्ये रस्थापयिवे सर्थः॥२

नीयश्रापिणोंपत्नीकस्याहवनीयएवाज्याधिश्रयण।मेवंस्युक्तमाहवनीयश्रापिणप्रहृकस्यस्सोपत्नीनभव

स्यन्नएवतत्स्याहवनीयेधिश्रयतीति।इतरस्यगार्हपत्यएव।घर्मोसीतिपुरोडाशंयुगपत्॥आज्यस्यपुरोडाशस्यो

श्चयुगपद्धिश्रयणं।तद्वाएतदुभयंसहक्रियतइतिसूक्तं।तत्राध्वर्युर्मुस्मेत्वाहृत्ययमधिश्रयति।अग्नीधामी

यमग्नीत्॥उरुप्रथाइतिप्रथयतियावत्कपालमनतिप्रथयु।यावत्कपालमित्युक्तेतिप्रथुप्रासभावात्निषेधवैय

र्थ्यमनतिप्रथयुमिति।उच्यते।कपालपरिमाणसिद्धेयावत्कपालमितिप्रथनपरिमाणोपपत्तिःस्यात्ननुकपालप

रिमाणंसिद्धं।अतस्तत्परिमाणावधारणायानतिप्रथयुस्तहणं।ततकथंश्रुतिसंयोगात्तेनसत्राप्रथंकुर्यादितिप्रह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यच्च प्यत्र पुरोडाशाहूयं संस्कार्यमेकत्वं। तथाप्यग्निष्टिष्विहोः पांसंस्कारता प्रतः। प्रसभिमर्शनं नंतासामुपादानं पृथक् पृथक्। अनेनतद्भेदेतीमंत्राव सीरश्वं जनेनतथा।
प्राप्ता पुनः सकृच्च कृ सामेत्रा न्तलितेर्वं भारिता। तथा च भाष्ये द्रव्यान्तर शान्च प्रसंजनं मंत्र प्राप्तौ वचनात् सकृन्मंत्रवचनमिति॥ अनेन टिपणे
न नवमपंक्तिस्थ आह परस्तात्कारकाटिपनेन संबंध्यः॥२

क०भा०२ साध्वत्राकमात्रं कुर्यादित्सुहैक आहुरीति। अनेक यजमानके च यथार्थं मंत्रविपरिणामः। चरौ च कार्याभावात्तप्यना
३८ भावः यच्चश्येनाधिश्रितः स तत्सप्रयत्नाभिमर्शनेकरोतीतरयाहितस्य कपालसंयोगाच्छोषणे सति प्रथनमनुपप
न्नं। अभिहरस्य द्विरभिमृशतीति संहत्त्रिर्वा। चरौ न स्यात्। कार्यलोपात्। पर्यग्निकरणे सन्तरितत्वे रक्षोघ्नत्वात् अरातय
इति सहाज्यं। पुरोडाशाज्यसंयोगात्स पर्यग्निकरणे स्यापदेशिकत्वाच्च प्रकृतौ धर्माणां सान्नाय्ये प्रकृतिः एवं च सति
तद्विकारे पशौ पर्यग्निकरण विधानमुपपन्नं भवति। प्राक्पर्यग्निकरणात् सिष्टलेपापनयनपात्र्यङ्गुलिप्रक्षालने
पूर्वं प्रक्षालनं" ततः पिष्टलेपानयनमिति क्रमः प्रदिपत्ति विधानात्॥
ततआप्तत्वेपुनःश्रवणं अन्यथा ... न क्षानमनर्थकं स्यात् ८ चार्थात्कर्तव्ये। न हि तयोरुहस्तत्तिथ्यो हिता। प्रतिपत्तिमात्रविधानं तत्त्वि। सामर्थ्याद्दृषिचक्रमो च स्यात्तु स्यकाते। देव
स्वेति निर्वपणं। दृहातीनिवाक्यशेषः सामर्थ्यात्तु चरोरधस्तात् प्राग्भेरित्सा लभते। तच्चैतच्छुतास्थतसंविसर्पमे तमभि रम
भाष्येप्रयोजनमिदनेनसंबंधः२ मृशतीति श्रुतं वेदानीति श्रूयते। प्रयोर्हविषः॥ आहव। साध्यं वा सा। धनं भिन्नं तत्र मंत्रः पुनर्भवेत तेन प्रसंजनं मंत्राप्राप्तौ ३८
वाक्यात्सकृत्सकृतनवाः पांकरणलं। द्रवद्रव्यत्वेनासंभवात्। न चोक्षणादिवत्तासामिह करणं च। तेन प्रथमेन निष्पया

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यागेऽसिद्धे पदोऽनार्थः स्वाहाकारः कृतोऽत्र न। किमर्थं निनयामीति कल्प्यते ऽस्वाहा इति मंत्रशेषं। तैत्तिरीयेषु मंत्रेषु स्वाहाकार अपठ्यते। स सं स्वाहा भवेदत्र
ऽहोतीति भवेद्यदि। नचात्र श्रूयते तेन स्वाहाकारो भवेन्नहि। परिभाषाप्रसिद्धेऽपि अहोमेऽप्युपदेशतः। स्वाहा सर्वत्र होमेषु मंत्रे स्यादिति सूच्यते। ते
नैतत्रायते होमचोदनायभवे [illegible] दिति॥ अत्र आहवनीयेऽनत्ता लनं न नीयते। द्रव्यार्थाचाद्भिः तेन पात्रे वेत निनीयते॥ होमचोदनाभावा
स्वाहाकारस्यादेव॥ यथाऽऽहुः अभस्मान्निहुतेतिः॥ २॥ न तत्रार्थलोपात् आलंभवाध्यो पितत्स्थानापन्नादर्शनेऽपि मंत्रमस्त्वित्तिः स्यादिसा सं[illegible] स्यते।
णेविशीर्णपत्तत्रसमीकरणार्थं अभिमर्शनं। तत्तु केवलेन हस्तेन न भवतीति दृष्टार्थं येवाद्भिः सहैवोच्यते। तत्तश्चं सदेहे
वमंत्रः दीपनाऽजनं। धानानामभावो भिमर्शनस्य। दर्शनासाकसंवित्तेः मंत्रो दर्शनएवाऽस्त्विति चेत्। न। आलंभेऽपि सा
मर्थ्यपरिप्रापितत्वात् अतस्तत्कार्यापत्तिः। चौर्ये च स्यात् अकार्यलोपादालंभः। अन्तमेरू इति शृतावभिवासयति
भस्मनावेदेनोपवेषेण। अनयोः अपणप्रदानार्थं श्रुतग्रहणं। इतरथा स्वथावाच्यं स्यादिति। भस्मनाभिवासयति।
आच्छादयति। वेदेनोपवेषेण वा करणभूतेन विरोधाच्च एवं प्रवृत्तिरभिवासनस्य। अनेकयजमानके मंत्रस्य विपरि
णामः। पात्रांगुलिप्रक्षालनमास्येऽमो निनयस्य भित्तप्रसंगस्य स्पर्शमानं त्रितायत्वेति प्रतिमंत्रं॥ आत्मग्रह
णं यागदेवतात्वापनार्थम्। इतरथा हि देवतादृष्टभावे प्रतिपत्तिमात्रमेव स्यात्। अथ पुनरात्मग्रहणेनउद्देशेन
परित्यागः कार्यः तथा च नाशदोषादोद्रव्यमात्रमुत्पादयितव्यमिति याज्ञिकाः। अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात्तस्य च ना
शदोषे देवतात्वः किंशुकादिनोत्पत्तिमिच्छंति। अभितव्येतिपात्रीस्थमेवोल्कमात्तापयित्वा। प्रसंगिति। प्रसभवचना
प्रभाशतपुष्पाणि देवेन रक्तानि सर्वाणिते षांयथापुष्पाणां रंजनोत्पत्तिं नेच्छंति। तस्या प्रधानभूतद्रव्यनाशेप्रतिपत्त्यर्थमुत्पत्त्यभावः [illegible]॥ २॥

मंत्र इति। समाधनेनालंभेपीति दर्शनस्यालंभकार्ये भवति तेनालंभ कार्यापत्तिर नष्टतयेसुनर्मंत्रे णालंभइत्यसंप्रदाय भावादित्यर्थः॥ २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०भा०२ त्प्रागुदग्वा। असंस्पंदमानमितिसमुपसर्गविशेषणाद्दसंगच्छत्। नस्पंदनमात्रप्रतिषेधः। त्रितायत्वेत्येभिर्मंत्रैः प्रतिमं
३९ त्रं। निनयामीतिवाक्यशेषः॥ अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति॥ अन्वाहार्यो दक्षिणार्थ ओदनः। ततो द्वेवाएते दर्श
पूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्नयदन्वाहार्यमितिश्रूयते। दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचतीतिवचनात्तत्राधिश्रय
णमिति। सच भोक्तृत्वेसति परिच्छिन्नपरिमाणः स्यात्। परिमाणांतराभावात्। अन्नस्य च भुज्यर्थत्वात् भुजेश्च तृप्ति
प्रवृत्तिसंयोगात्। अनवधृतपरिमाणत्वान्नेतिचेन्न। हि। चित्तसात्तु चित्तंहि पुरुषाणां प्रसन्नं तित्रयेण तृप्तिरिति। सच
लौकिकवदुदके पच्यते। सामर्थ्यगृहीतत्वात्तस्य न चेह प्रणीतमुपदिश्यते। परिक्रयार्थत्वाच्चास्य पुरुषार्थरूपत्वात्।
तस्मात्प्रणीतोदकसाध्य इति संप्रदायः। अपरे त्वावर्णयंति सामर्थ्यगृहीतमपि परिदेवसर्वार्थत्वात् परिकल्पि राम
तं तद्देवगृहीतुं नाप्यं। न च सर्वार्थत्वे किंचिद्विशेषमाश्रयितुं शक्यते चैदमर्थं प्रति। प्रणीतं च सर्वार्थमित्युक्तं। पुरु ३९
षार्थरूपत्वेपिचसति क्रत्वभिनिर्वृत्त्यर्थं पुरुषाणां निर्दिष्टेन कर्मसंबंधोस्येवेत्यदोषः। अथ निर्दिष्टकार्यार्थत्वे च प्राणी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तानां नार्थं गृहीतार्थता। तथा याह विग्रहः एषामयः छलेसर्वे उपसर्पेति च। तथा सत्सम्प्राप्तिः स्यात् पाण्योरवने
जने प्राशित्रहरणे प्रक्षालने च। अपवर्ग कर्म संबद्धपात्रसंस्काराः सर्वस्त्वेते। तत्संबंधाविशेषात् अध्वर्युपाण्योरपि
संस्कारः शक्यो वक्तुं। केवलं तु तत्र कृतप्रयोजनता पात्रस्य। पाण्योरवनेजनं करिष्यमाणप्रयोजनं। न चैयतापि वि
शेषः शक्यो वसातुं। तस्मात् पाण्योरवनेजनपात्रप्रक्षालनयोः प्राणीतमेवोदकं। संप्रदाये तु पात्रप्रक्षालन एव प्राणी
तमुदकमिष्टं वि। न पाण्योरवनेजने। तत्तु न विचार्यमाणं नातिसमंजसमिव। यस्मात्र हि क्रियाहि समुदकमिति। तस
अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति शब्दाभिहितं। तस्मादुभयत्र प्राणीतमिति॥ अन्वाहार्ये तु दक्षिणेषमिसर्श्रियाद्वेपाधृदि विशेष उपलभ्यते। ततो ल
५ लौकिकमिति॥ अत्र चाव्रतोपायनं। तुल्यश्च नित्यात्तु ससत्वं भसामर्थ्यात्॥ ५॥ अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति त्र्यं
गुलखातां आममात्रीं पश्चार्धे अरत्निं प्राचीमपरिमितां वा प्राक्स्रुवणामुदग्वा मध्यसंगृहीतामपरिमितोऽधसो॥ आह
वनीयमपरेणेति कुतः। वाक्यशेषात्। सोऽयं विष्णुर्ल्लीनः छंदोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमासे
यामनो ह विष्णुरासेलुपव्यते प्राचं विष्णुनिपायेति निपादेनेन प्राग्निं प्राहो विष्णुः पुरस्तान्नापक्रमणमसौ कुतः घृतोर्मि आहवनीयरूपाग्नेः॥
९ = तच्छंदोभिर्गायत्र्येणसादिभिः परिगृहीतः पुरस्तात् =

क०भा०२ तिवेदिरितिसंस्कारकर्मणोनामधेयं।तेषुहिसत्सुएवप्रयोगादाहवनीयवत्प्रयोजनंसोमेधर्मवत्प्रतीतिरिति।खनतिःकरो
४० त्यर्थः अवश्यमेवात्राम्नातपदप्रयोगेनभवितव्यं।तत्रकिंसामान्यरूपःकरोतिःप्रयुज्यतां।उतविशेषरूपःखनत्या
दिरूपइति।तत्रविशेषरूपेखनत्यादौप्रयुज्यमानेसामान्यरूपाम्नातपदप्रयोगमंतरेणापिकार्यसिद्धेस्तत्प्रयोग
आदिशब्दध्वंसः ४ एवन्याय्यइतिखनतीतिसूत्रितं।मानपरिसमूहनादिनामन्यतमस्योच्चारणमस्त्वितिचेत्।तेपिहिविशेषार्थाःखनत्या
दिवत्।नं अप्रकाशरूपत्वात्।प्रकाशरूपोहिखननेतिर्वेदिरूपंप्रकाशयति।नतथेतरेमानादयः।तस्मात्खनतिशब्दः
प्रयुक्तः।तथाचवक्ष्यति।अत्रवेदिकरणंयथोक्तमितिखनतिरत्रार्थेकरोतिनानुवर्तते।खननाधिकारात्।अंगु
लखातं।अंगुलपरिमाणंखातमस्याइतिअंगुलखातं।व्याममात्रीपश्चात्।सप्रमाणतः।व्याममात्रीपश्चात्स्यादितिसा एम
हुरितिवचनात्।त्र्यरत्निप्राची।अरत्नित्रयपरिमाणाप्राचीभवति।अपरिमितांवा।सपरिमितशब्दोयद्यपिपूर्वप्र ४०
माणापेक्षया बहुतरेरूढितोवर्तते।तथापिनञ्समासएवअत्रगृहीतः।किंकारणं।एवंहिश्रूयते।नात्रमात्रास्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यावतीमेवस्वयंमनसामन्येततावतींकुर्यादिति।नेननपरिमिता।अपरिमितेति।तथाचाग्नौअपरिमितेष्टकाचे
ति।तत्राप्यपरिमाणमेवशास्त्रार्थः।परिमिताएवपरिश्रितउपदधुरपरिमितायजुष्मतीरपरिमितालोकंपृणा इति।
कुतएतदितिचेत् लिंगात्।नवैमेसर्वाणिरूपाण्युपधत्ता तिवैवरेचयथनवाभ्यापयथेति।अनवाप्तिरपरिमा
णपक्षउपपद्यते।इतरथास्यतिरिक्तएवस्यात्।पुनश्चामृतत्वप्राप्तयेइष्टकापरिमाणमाह।षष्टिंचत्रीणिचश
तानिपरिश्रितउपधत्तेसंवत्सरादि।नचैतत्परिमाणवचने परिमितशब्दउपपद्यते।नान्यथा।तेनैतौद्वावेवयत्रण
स्तेऽपरिमितशब्दावपरिमाणवाचिनो।शेषास्तुविशेषेनबहुवाचका इति।यथाह्यदृश्यदीक्षा अपरिमितावा।यथा
चरूपे अपरिमितोवेत्संवत्सरादि।तथापरिशिष्टकारोप्याह।अपरिमितंप्रमाणाद्भूयइति।प्रशस्तमिताव्यवार्थेह
तितमाःपरिमितशब्दःश्रेयसिवबहुनिवर्तते।अपरिमितपक्षेपिमानंप्रवर्तते एव।नह्यपरिच्छिन्नेदेशेखननादिक
र्तुंशक्यमिति।प्राक्श्रवणामुदग्वेति॥समोहिदर्शपौर्णमास्ययोर्देशोभिहितः।समेदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऽन्यौतौ श्रुतेः २
प्रांचौवाऽऽदूऽन्यतीति
शास्त्रांतरे सू॥२

क०भा०२ तत्रवेदेःप्राक्प्रवणत्वानियमोवाचनिकः।सावैप्राक्प्रवणास्यादितिप्रकृत्याहोदीच्योनुदक्प्रवणेति।मध्येसंस्कारि
५१ तेतिवचनात्तंमध्यमसंगृहीतामग्निमभितोऽसौ।भवतः।तावपिचवेदिदिशावाच्यौ।अतःखनेतेत्तावपि।इत्यर्थः। अंसौवेदिशाद्धै ना ध्यौ येन्नस्त सत्र हि
हवनीयमपरेणवेदिंखनतीसपरतएवखननं।तथाचसूत्रकारः।अपोह्यबर्हींषिनिदधात्यऽसदेशाइत्यं
सयोत्तरणंदर्शयति॥आमूलोच्छेदनाद्योषधीनां॥वेतिसामर्थ्याद्दृष्टव्यं।नहित्र्यंगुलखातमूलोच्छेदनयोःसमु
च्चयःसंभवति।त्र्यंगुलस्यानतिरिक्तं।अन्यूनंचखातंत्र्यंगुलखातमित्युच्यते।तस्मिंश्चपक्षेत्वोषधीनांमूलान्युच्छेत
तुमर्थेतवै व्याइतिप्रैषः।तत्राग्नीद्राहेतिवक्ष्यामः।केचित्तुपूर्वंसूत्रमाकारान्तमेवकुर्वन्ति।सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडा
ड्यायाजालइतिसूत्रेणाकारस्याकारादेशः।छंदोवद्भावात्सूत्राणां।तत्रोत्तरंसूत्रंवामूलोच्छेदनाद्योषधीनामितित्रि राम
शत्राभिहितएवविकल्पः।नहित्त्रहानौसाधिकोयमावादेशविकारः।सचायंप्रैषस्तादर्थ्यात्खननकालेएव ५१
दातव्यः।केचित्तुमूलोच्छेदंवांततत्रानुसारंखतादिविषयं।नहिदर्शपूर्णमासयोर्वेद्यांमूलानिसंतीति।कुतस्तदुच्छे

१सारस्यतसत्रादीनांनदीसंगमेदर्शोऽनुष्ठाना तत्र मुख्यानां संभवात्१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दन्नमिति। अपरे तु मूलोच्छेदनस्य खननपरिमाणविषयत्वादिहापि भवतीति। एवं ह्याह। तस्मा अंगुला वेदिः
स्यादिति। पुनश्च। तद्वत्तथा न कुर्यादोषधीनां वै स मूलान्युपम्लोचत्तस्मादोषधीनामेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयादिति
ओ तु षधिमूलोच्छित्तिः खननपरिमाणं स्वेयमित्येतदुक्तं भवति। ततश्च सर्वत्र संभवात्सर्वविषयता। एवं प्रकारेणमनुग्र प्रवृत्तिविषयता २
हीतं भवति॥ आहार्यपुरीषां पशुकामस्य॥ वेदिपुरीषमपनीयान्यस्मात्पुरीषमाहर्तव्यं। तच्चैतद्वनुमार्जनात्संवेसाम
र्थ्यात्कर्तव्यं। पुरुषार्थत्वाच्च विकल्पात्प्रवृत्तिः॥ वेदिं परिसमुह्य वित्तृतीयेन्नीदुत्तरतस्तत उत्करं करोति। परिसमूहनो
त्करकरणयोरग्नीधः कर्तृत्वं। समबाद्देशसामर्थ्यात्॥ हृतीतेयं च सामर्थ्याद्धरिस्यात्यं। तच्च पूर्वं वितृतीयं। परिशिष्टक
रवचनात्। विपर्ययस्यान्तरांसे उत्करइति। आचार्याभिप्रायाच्च। चात्वालोत्करयोरन्तरेण संचर इति। सन्निहितो हि चात्
वालस्योत्करः पूर्वं वितृतीये भवति॥ दिवस्त्वेति स्फ्यमादाय स्तृणं समेदृत्वा दक्षिणेनाग्निं प्रजापतेर्त्वा सना
दुरिति॥ आदानं स्तृणस्य स्फ्यस्यैव। तृणस्य सहत्वमात्रं। स्तृणमित्युपरिष्टत्वा। अभ्यो जननं तत्र एयेतृसीमेव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कु०भा०२ तृणग्रहणं। आह देवेभ्य रक्षतं तं देवेभ्य इति अंगप्रधानदेवताविषयो देवशब्दः। तदर्थे हि वज्रस्यादानं वेदिनिष्पत्त्य
४२ र्थत्वात्। वेदेश्चांगप्रधानदेवतासंबंधः हविर्द्धारणार्थतया शक्यते तादर्थ्येन वदितुं। ततश्च पितृयज्ञे देव पितृभ्य इति
विपरिणामः दक्षिणेनालंभे सव्याभ्यां सामर्थ्यसिद्धत्वात्। न हि सव्येन हस्तस्य तथालंभः संभवति। तेन सव्यपाणि
स्पर्शे वालंभो यथा स्यादिति। अक्रियमाणे हि दक्षिणेनालंभे सेत्तस्मिन्मुष्टौ मुष्टिकाप्यालंभः प्राप्नोति तन्मा भूदिति द
क्षिणग्रहणं। तच्चैतद्वज्राग्रहणं जपश्च स्तंबयजुर्हरणार्थत्वात्तदभावे न भवति। तादर्थ्यं च। तत्सन्निधावाम्नाना
त्तत्र चार्थस्य विद्यमानत्वात्। स तृणमिति चोपदेशात्तृणस्य हि निःसंदिग्धं स्तंबयजुर्हरणार्थत्वं। एकस्यापि तद्वत्तद
र्थत्वेन। नोपस्पृशेत्पृथिवीमात्मानो तेन स्तंबयजुर्हरिष्यन्। प्राक्स्तंबयजुर्हरणाद्वज्रेण पृथिवीमात्मानो न संस्पृष्ट एम
व्यौ। एवं हि श्रूयते। वज्रं प्रहृत्य स तेन संशितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीमिति। केचित्तु तदनुपस्पर्शनमाक ४२
मं परिसमाप्तेरिच्छंति। अविशेषाम्नानसामर्थ्यात्। स्तंबयजुर्हरिष्यन्निति चोत्तरस्त्रैः व्ययवं योजयंति। स्तंबयजु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेरिष्यन्वेघांतणंनिदधातीसेवं।नत्सुनर्नोपपद्यते।नसुत्तरसूत्रेसंबध्यमानःस्तंबयजुर्हरिष्यन्निसवत्पर्वार्थे
वान्भवति।स्तंबयजुर्हरणंहिप्रहरणाद्दिपुरीषनिवपनांतं।तत्रपाठाद्देववेघांतणंनिदधातीयत्तापिसूत्रे
णार्थःसिध्यति।नार्थोनेनावयवेन।पूर्वसूत्रेचार्थवत्वंतस्यावयवस्य।नोपसृशेत्पृथिमात्मानोनेन।किंयंतं
श्रायां ३ कालमपेक्ष्यते।स्तंबयजुर्हरिष्यन्निति।कात्मसमर्प्पणेनार्थवत्तावयवस्य।पिचवज्राहानस्यस्तंबयजुर्हरणा
र्थत्वेसकृतं।जपस्यापितत्संस्कारद्वारेणनादर्थ्यमेव।तत्रवाक्यशेषः सकृ ष्य सैवैनमेतद्यज्ञपतीति।संस्पृतिशो
तन्नकरणे।नीक्ष्णंकरोतीति।एतदुक्तंभवतीति।पुनश्चाहतेनसकृच्छितेननात्मानमुपस्पृशेत्तिनपृथिवीमिति।
नीक्ष्णीकरणस्यस्तंबयजुर्हरणार्थत्वात्तदनुपस्पर्शनमपितावद्देवेतिगम्यते।तस्मात्पद्योपवर्णितमेवास्माभिःसू
त्रं।नोपस्पृशेत्पृथिमात्मानोतेनस्तंबयजुर्हरिष्यन्निति।वेघांतणंनिदधात्सकृत्पृथिमेवमासीति।भाविन्यात्त
स्यावेदिः।तस्यद्यापिसंस्क्रियते।भूप्रदेशःतृणंचप्रकृत्तत्वाप्यदृष्टांतंतन्निधेयं।उद्दिगितिचप्राप्तकनिवृत्त्यर्थे।स्मृत्सा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कु०भा०२ हिप्रागप्रतोरस्त्रतावाग्रामोतितन्निवृत्तौच।श्रौतीयमुरुगप्यतेतिगम्यते।ततश्चतद्रूपचारैश्रौतमेवप्रायश्चि
५३ त्तंभवति॥पृथिवीदेवयजनीतितृणेंतर्हितेप्रहरति॥तच्चवज्रेणतदर्थत्वाद्दाहानस्य।देवयजनीतिचअस्यस्था
नेपितृयज्ञेदेवपितृयजनीतिप्रयोगः।अंगप्रधानार्थत्वाद्देदेशिसुक्तं।पृथिवीशब्देनचवेदिस्त्राभिधीयते।तत्सं
स्काराभिप्रवृत्तेःप्रहरणंचवेद्यां।नतृणे।अंतर्हितेइतिसन्निहितत्वात्।दित्तरथाहितृणेप्रहरतीत्येवमवक्ष्यत।अथपु
अंतर्द्धानार्थता ५ नरंतर्द्धानवचनात्तादर्थ्येमेवतृणस्यनप्रहरणाधिकरणत्वात्तृणएवप्रहरणमितिसंप्रत्ययः।अंगच्छेतिपु
पुरीषमास्ते।वज्रेणोद्धृतंयत्पुरीषंतद्गच्छेसनेनमंत्रेणाहते॥वर्षतुतइतिवेदिंप्रेक्ष्यतेवधानेसत्कारेक
रोति॥आतंपुरीषमितिवाक्यशेषःप्रत्यसनिदधातिवधानदेवसवित्तरितिहिश्रूयते॥प्रहरणशेषोवाविशे राम
षोपदेशात्॥प्रक्षिप्यतेऽनेनेतिप्रहरणमंत्रःप्रहरणशब्देनाभिधीयते।तस्यशेषः।एकदेशःप्रहरणशेषःकु ५३
तएतत्।अविशेषोपदेशात्।प्रहरणंहिप्रत्यक्षसाविशेषेणोपदिश्यते।सहप्रेरतिपृथिविदेवयजन्योषध्यास्तम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खंमाहिंऽशिषमित्येवमादितमत्तोमामेमितियावत्। यद्येवंखंडशोऽध्यवसानंकथं। मंत्रलिंगादितिकेचित्। एवं
चेत्प्रहरणशेषत्वेवप्राप्नोति। नहिविधायकामंत्राइति। लिंगमपिकथाचिद्वस्याप्रहरणएवशेषभावमुपन्यास्यति
श्रुतितःखंडशोविधानमित्यपरे। तथाहतिश्रुतिद्वयसामर्थ्यात्। विकल्पोभवति। एवंचसतिप्रहरणशेषोवा
ऽविशेषोपदेशात्। प्रतिकर्मवाखंडशःप्रयोक्तव्योविशेषोपदेशादिति। एवमपिसत्यन्येऽन्यथावर्णयंति। माध्यं
दिनपाठेअविशेषोपदेशात्शाखांतरेतुविशेषणोपदिश्यते। तेनाविशेषस्यविशेषेप्रवृत्तिरविरुद्धा। ननुविशे
षस्याविशेषइति। तेनविशेषोपदेशात्अवयवशएवप्रयोगइत्यवधारणाप्राप्नोति। संप्रदायेतुविकल्पमेवेच्छं
ति। प्रहरणशेषपक्षश्चैतत्संधीपुरीषाहरणंवेदिप्रोक्षणंपुरीषाहरणमिति॥ अपाररुमितिद्वितीयंप्रहरणादि॥ अ उत्करकरणांतं ७
पाहरेमित्यनेनमंत्रेणप्रहरणादिद्वितीयंकर्मोत्करणकरणांतंप्रतिपत्तव्यं। अररुरिहदेवानामासुरंरक्षमासामासे
तिरक्षोभिधायकत्वाद्राक्षसोमंत्रः तत्रश्चाहृकोपसर्पणंमत्रभवति। देवपितृमजनादुव्यासमितिचप्रयोगःपि

क॰भा॰२ न्यस्ते।देवयजनंहिवेदिरत्राभिप्रेता।असौचपितृयज्ञेदेवपितृयजनंभवति॥अभिन्यस्तस्यपीडुत्करमरणेइतिवि
४४ ति॥अभिन्यासश्चहस्तद्वयेनभवति।नैकेनपाणिना।कुतः।एतल्लिंगात्।अभिनिहितमेवसव्येनपाणिनाभवस
व्यदक्षिणेनजुहूंप्रतिगृह्णातिप्रस्तरंस्तत्वात्तमभिनिदधातीतिहिप्रह्वसैवसमामनंति।अभिनिहितएवसव्येनपा
णिनाभवसव्यदक्षिणेनजुहूंप्रति।पूर्वोभिनिहितेस्रुवकार्यकरणेसमर्थोभवति।इहापिचाभिधानमेवचोदितं
तमग्नीदभिनिदधातीति॥इध्मसन्नहनितृतीयं॥प्रहरणाद्दीतिवर्त्तते॥तूष्णींचतुर्थंकसतृणं॥सहतृणेनपु
रीषमुत्करेकरोति॥पूर्वंपरिग्राह्यंपरिगृह्णातिदक्षिणतःपश्चादुत्तरतश्चस्फ्येनगायत्रेणेतिप्रतिमंत्रं॥पूर्वशब्दः
संबंधिवचनः।पूर्वेणघासःकूलमितियथा।परिग्रहणंपरिग्रहः।यद्येवंपरिगृह्णातीतिनोपपद्यते।तस्मात्परिग्र
हंकरोतीत्येतदुक्तंभवति।दक्षिणतःपश्चादुत्तरतश्चस्फ्येनकरणभूतेनगायत्रेणेत्येवमादिभिर्मंत्रैःप्रतिमं
त्रं॥वेघांत्रिरुल्लिखाहहरत्रिरिति॥अयंचमंत्रःकिमियत्तापेक्षया।उतत्रित्वविवक्षया।किंचातो।यदीयत्ता

भमनु
कारणानामयंविशे
षः।पूर्वंपरिग्राह्यंपरिग
ह्णीयाः मीतित्रिःपु
र्वंपरिग्राह्यंपरिगृ
ह्णातीतिश्रुतेः॥८

इध्मसंनह्यः१

इत्याभिनेत्वभिनि
धानंचोदितं४
अभिनिहितएवस
व्येनपाणिनाभवति।
पूर्वाभिनिहितेस्रुवका
र्यकरणसमर्थंभवति

राम ५
४४

परादिनापुनीत्या
येनदेशभेदात्प्र
तिदेशंत्रयोमाभुव
न्निति प्रतिमंत्रग्रह
णं८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पेक्षपावहरणप्रघासेषुहरषट्कल्लदृति प्रयोगोवेदिद्विषात्‌। प्रतिवेदिहिनिस्त्वस्तित्रोलेखाः अथत्रित्व
विवक्षयात्तत्‌हित्रिशब्दोऽभ्यवसितप्रम्‌ः नत्वनभ्यस्तेप्रतिवेदित्रित्वविशिष्टंहरणमभिहितंभवति। तत्रकेचिदा
हुः। रियत्ताविवक्षा। प्रवृत्तोहिलेखात्रित्वात्‌ त्रिःसंख्याविशिष्टंहरणमभिहितं। विवृत्तावपिषट्लेखाइति
षट्संख्याविशिष्टंहरणमभिधेयमिति। अन्येत्वाहुः। त्रिशब्देऽभ्यासेवत्रिस्वरूपविषयत्ता। लक्षणयेयत्ताप
रत्वात्‌सास्यात्‌कृतिलक्षणाविषयेचक्षुतिर्ज्ञोपसीतिसाभ्यासत्रिशब्दः प्रयोक्तव्यः। तत्वाप्युलेखाः संप्रहृतिः
हरणसमर्थनेअग्नीत्‌कर्तके। कशब्दसामर्थ्यात्‌। पितृयज्ञाग्निविसयोर्वातत्रदर्शनात्‌। तेचैतेपितृयज्ञा
ग्निविसयोः प्रतिपत्तव्ये। कुतएतत्‌। तत्रदर्शनात्‌। तत्रस्पेतेहदृश्येते। पितृयज्ञेतावदुलुखलेनिहरतियद्वान्येभ
वति। अग्निविसेपिचलिखित्वाहहरत्रीरितिहरतित्रिरग्नीध्रइति। दर्शनमत्रविधानमभिप्रेतं। वादृहभव
ति। कुतएतत्‌तत्रदर्शनादेव। तत्रहिदर्शनंनविधानं। मन्त्रपरत्वाद्वचनस्य। किंप्रतेतिचेत्‌। पितृयज्ञेतावदुलु

कुतएतत्‌तत्रदर्श नादेव।

अत्रपितृयज्ञाग्निविसयोर्विधानमभिप्रे तं ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६ अंगप्रधानार्था एते यसंस्काराः। यथ्येयं गानिनदर्शशाद्ध कानिद र्शपूर्णमासयोरुपकारकाणि। एवमुक्तियमाणाधर्मा दर्शपूर्णमासयोरूपकरिष्यंतीति। एवं सतिनाम्यस्यां हंतसंकोपोनैवभविष्यति॥ तस्मादंगप्रधानार्थाइमेधर्माः॥६

कु०भा०२ खविहरतीतिप्रकृतस्स यज्ञोपवीतिभूत्वाज्यानिगृह्णातीतिपित्र्यत्वादत्रस्मृत्यकृतंप्राचीनावीतित्वमुचित

४५ मतोयज्ञोपवीतित्वविधानपरंवचनं। मपिचिसेपिचप्रायणीयहविः ह्वंते सौमिकयावेदेः स्फादिसंमर्शनं।

तस्यावसरविधानार्थंवचनं। वेदिशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात्तद्धर्मपरिग्राहो सत्यामवसरो विधीयते॥ एवं

हितत्रवचनं। प्रायणीयंप्रकृत्यतस्य हविः कृत्वावाचंविसृजेतेवाचंविसृज्यस्तंबयजुर्हरतिस्तंबयजुर्हृत्वा

पूर्वेणपरिग्रहेणपरिगृह्णलिखित्वाहहरत्रिरिनिहरतित्रिरग्नीध्रंरति। अतोविहृतस्यतुप्रहृतिदर्शनात्प्रहृता

वुपदेशोनुमीयते किंच। स्तंबयजुर्हरणार्थैर्हिभिः सहोच्चारणात्तस्मादिहभवतिलेखाकरणादि॥ अत्रवैदिक

रणंयथोक्तं॥ खननमिहावसरेप्रतिपत्तव्यं। आमूलच्छेदनात्। त्र्यंगुलंवा॥ उत्तरंपरिग्रहंपरिगृह्णातिसुस्मा एम

स्योनेजुंसतीतिप्रतिमंत्रंपूर्ववत्॥ प्रतिमंत्रंरत्ती। यत्तापिसिद्धेयत्नतीकोच्चारणंकरोतितितद्वाक्यावसानप्रत्त

त्तये। रत्तरथाहिसृस्माचासिशिवाचिसत्रापिपर्यवसानंस्या। रत्तः प्रतीकोच्चारणं। पूर्ववदितिस्फेनदक्षिणतःप ४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ काण्वानामयं विशेषः। प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरिति॥ अथ संप्रेष्यति प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसादयेत्यादि-श्रुतत्वात्॥ प्रोक्षणीरासादयेत्यादिषु यः प्रेषि
तः स प्रैषार्थमापद्यते स प्रेषितव्यः उत प्रतिप्रस्थमानोपीति॥ किं प्राप्तं। अप्रतिप्रस्थमानः प्रेषितव्य इति पूर्वपक्षः॥ सिद्धांतस्तु नित्यं संप्रेषः प्रयो
क्तव्यः। क्रतुप्रकरणाम्नानात्। अन्यथा वैगुण्यं भवति।५॥

सश्चाद्युत्तरतश्चेसेवमर्थं। पुरस्तात्स्पयस्यानुमार्ष्टि॥ अनुमार्जनं समीकरणमत्राभिप्रेतं। पुरीषाहरणपक्षे चास्मि
न्नवसरे वेदिपुरीषमपनीयाः स्फ्यानीयानुमार्जनं कर्त्तव्यं। सामर्थ्यात्। यच्चोक्तं प्राक्प्रवणामुदक्प्रवणां वेति तदस्मि
न्नेवावसरे कार्यं करणांतरानुपदेशात् स्फ्यवज्रेणैवानुमार्जनं। प्रकृतत्वात्॥ अध्यधिवेदिं प्रोक्षणीर्धारयति। मध्ये वेदौ धारयतीति
कथं
प्रोक्षणीर्विशेषः ५१
(?)दिशब्दोपादाना
त् ५।२।
अध्यधिशब्दः सामीप्ये उपरिभावे च। वेदिमिति द्वितीयोपपदविभक्तिः। प्रोक्षणीशब्दो यौगिकोपि सन् विशि
ष्टविषयः। विशिष्टशब्दोपादानसामर्थ्यात्॥ अनेनार्थस्य मुखमाह प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसादयस्रु काण्वानां तु इध्माब र्हिरितिपाठः ५
चः संमृड्ढि पत्नीं संनह्याज्येनोदेहीति परिशिष्टे। अत्र शब्देनाग्नीदभिधीयत इत्युक्तं। अथ शब्दप्रयोगो नर्थ
कः प्रागनुष्ठानादर्पितत्वात्। उच्यते। प्रोक्षणीधारणस्य वज्रोद्यमनस्य चैककालत्वं यथा स्यादिति। आनंतर्या
र्थेऽथशब्दस्यानेककालार्थतेति च। स्यात्। सांसारार्पितत्वात्। अर्थे अथशब्दप्रयोगो मानमिदि सकृत्कालार्थ
तापस्यते। एवं स्यात्। स्रवाद्युपस्पृश्यैव प्रोक्षणीर्धार्यमाणास्तथास्य मुखं भवतीति। ननु च संप्रैषाम्नानात्। अ सप्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धारयतिशब्दस्य समभिव्याहृतप्रोक्षणीशब्दोपादानसामर्थ्यात् ॥ अतएव गृह्णमेधीये ष्टोऽध्वर्युकार्यकारिणां सकलानामभिधानमुपसादयेत्येव प्रैषः ॥
॥ इध्मेन तु बर्हिःस्थाने शरमुपसादयेति विपरिणामः ॥ ॥ २ सत्रे ऽनेकपत्नीकार्यपक्षे ऽदयनीया बहुत्वात्प्रोक्षणीरासादयतेध्मं बर्हिरुपसादयत स्रुचः संमृड्ढ्यैनोदेहीति
विपरिणामः ॥ ॥

कं०भा०२ यमर्थो लभ्यते। अधिष्यधिवेदिं प्रोक्षणीर्द्धारयेत्संध्वर्योवन्तः स्फमुपयम्याहेतिसिद्धास्येवैककालता एवं चेह
५६ न्यायोपमस्यस्य शब्दः। कोन्यार्थः प्रोक्षणिणामासादनाद्ये बहवः प्रैषास्तत्र च सामाव्यत्वात्प्रैषसमनंतरमेव तत्तदर्थानु
ष्ठानमपि प्राप्तो नितन्म्या भूदिस्य यशब्दप्रयोगः। सति ह्ययशब्दे धार्यमाणासु प्रोक्षणीषु सर्वे प्रैषाः प्राप्नुवंति
नान्यथा। इध्माबर्हिःशब्दौ वहुणप्रघासेषु न विपरिणम्यते। यतः इध्मना दिध्मः एवं चैकस्मिन्नपि काष्ठे इध्म योगरूढः ॥
प्रयोग उपलभ्यते। इध्मस्य चाष्टकलमपच्छिद्येति। बर्हिःशब्दे तु जात्यपेक्षयैकवचनं दृश्यते चैकस्मिन्न
पि तृणे बर्हिःशब्दप्रयोगो। बर्हिरेवास्मा एतत्स्तृणात्स्कन्न ६ हविरसदिति। इहसमुदाये एकवचनांतो जात्य
समवेत हीते
पेक्षः ततश्चाविपरिणामः तृणसमुदायांतरेपि सैव जातिरिति। स्रुक्शब्दे बहुवचनस्य समवायात् गृह्णमे राम
धीयोपसंहारेप्यथार्थे विपरिणामः। पत्नीशब्दस्य त्वनेकपत्नीकेष्वनुह एव। एकवचनांतस्य संमाम्नानात् ५६
आज्येनोदेहीति। आज्यं न गृहीतेनोत्कृष्टेस्य तदुक्तं भवति। प्रैषार्थकर्तृगतमपि वचनं समवायाद्यथार्थं विपरिणम्यते॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६८ वं हृतोनैव प्रयोजकत्वेन प्रेषार्था अपि कृताः भवंतीति। न धृष्टि समाख्या बाधिता स्यात्। इतरथा प्रैषेऽसंता बाधिता स्यात्। न बाध्यसंबंधेन ध्वर्युत्वं ६।
६ शिष्यः यन्निरूढेनोहूहः प्रेष्यते।। अध्वर्युणो वाध्वर्यवं कर्तव्यं समाख्या।।७।।

यथा वरुणप्रघासेषु प्रोक्षणीरासादयत्तमिस्येवमादिः यदीध्रेत्तत्तः प्रैषो भवति। स यदि कामयेत ब्रूयादितिघ
घुकामयेत ताविता द्वियेनेति। प्रैषप्रैषार्थयोरध्वर्युकर्तृकत्वे विरोधान्नेदं प्रैषेऽन्यश्च प्रैषार्थ इति प्राप्त इदमाह
यथाप्रेषितमन्यः परोधिकारात्। यथाप्रेषितमन्यः करोतीति प्रैषवचनसामर्थ्याद्देवान्यस्मिन्प्राप्तेऽन्य एव होग्नीद्वि-
षयः यथान्यत्राहं स्यन्नरति। अन्यः करोत्यग्नीत्करोतीति यावत्। कुत एतत् परोधिकारात् सामर्थ्याद्देव परस्मा
त्सोपरश त्वेोजघन्यविषयः परं हि जघन्यं निकृष्टमधिकृतस्य प्रैषः प्रवर्तत इति। अपि च निकृष्टेनोत्कृष्टस्य प्रैषणं
विरुध्यते। नत्वेवमाचरंति। यदि चाध्वर्युः प्रेषयिता अग्नीच्च प्रैषार्थं करोति। ततोध्वर्युणा किंचित् कृतं किंचित्
कारितं भवति। तथा च सति मां समानुगत्यते। प्रैषार्थस्यापुनरध्वर्युकर्तृकत्वे कृतमेव न कारितं स्यात्। तत्र नातीव स-
माख्यातुग्रहः स्यात्। तस्मादध्वर्युः प्रैषो [illegible] अग्नीच्च प्रैषार्थे इत्येवं प्राप्ते ऽनुसते। स्वयं वा विरोधात्। स्वयं वाध्वर्युः
प्रैषार्थं करोति सामर्थ्यात्। अग्नीत् प्रेषयति। कुत एतत्। प्रैषार्थस्य प्राधान्यात्। ततश्च परं तदंगं प्रधानं च न तदध्वर्युः
प्रधानपह्वासतिद्वेनांतरंगत्वमेव प्राधान्यं। उपजीव्योपजीवकहेनापीति तत्त्वं।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विध्यनिमंत्रणामंत्रणाधीस्तनुंप्रशासनात्॥२ ६ प्रेष्यत इति प्रैषः पुरुषः। तस्य नामनयनमुच्यते॥ ६ उच्यते अनेनेति नयनं नाम ६

कं॰भा॰२ करोति। बहिरंगगुणभूतं धात्वर्थे इति व्याख्यं। ननु च विरुध्यते एतदिति। उक्तं न हि निकृष्टः उत्कृष्टं प्रेषयितुमलमि
४७ त्यत आह। अविरोधात्। सादृश्ये विरोधो यद्ययं प्रैषः स्यात्। अध्येषणा त्वेषा। अग्नीदध्वर्युमधीच्छति यद्येतच्चे अधिकारविषयं करोतीत्यर्थः १ अधी अतिप्रार्थयतेर
त्तच्च कुर्यादिति। प्रेषणाध्येषणयोः को विशेष इति चेत्। निकृष्टविषयं प्रेषणं। उत्कृष्टविषयमध्येषणमिति। य
थालोक्यमाणकः प्रेष्यते। काष्ठान्याहरेति। स्वामिनं च प्रत्यध्येषणा ह्यायत्तां भुज्यतामिति। वेदेऽपि च एभिरग्ने अर्थः ४
समानरथं कृत्वेर थामिसर्थः ५ सरथं याह्यर्वाङ् नारथं वा विभवो ह्यश्वा इति। अग्नीधापि राधीष्यते। तत्रश्च न विरोधः। किंच। संप्रैषावचना
च्चैनत्संप्रैषवचनमस्ति। यथा यत्राग्नीदग्नीन्विहरेति। अथवा संप्रैषावचनादिति। नैतत्संप्रैषवचनं। किंत
र्ह्यध्येषणमेतदिति। अथ यदुक्तमध्वर्योः किंचित्कारितं तथा सति समाख्यानुग्रह इत्युच्यते। एवं हि प्रैषस्यानति एम
पात एवं प्रतिसाक्षादध्वर्योः कर्तृत्वं। न प्रैषार्थे साक्षात्कर्त्रंतरस्य विद्यमानत्वात्। ननु चोक्तं। स्वतंत्रः कर्तेति प्रहृत्य ५७
तत्प्रयोजको हेतुश्च कर्ता चेति प्रयोजकस्यापि कर्तृत्वं। नैतदेवं। अन्यकर्तृकत्वात्प्रैषार्थस्य कृतं। कथं तर्हि प्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिङ्शित्सार्वधातुकं। सार्वधातुकमपित् ३

योजकस्य कर्तृत्वं नैव साक्षात्कर्तृत्वं प्रैषव्यापारात्। क्रियायां चान्यस्य दृष्टत्वात्तेन कर्तृत्वनिबंधनकार्योर्थेक
र्तृत्वमतिदिश्यते। आह च प्रेषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थे नोपपद्यते। तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात्कर्तृत्वमुपचर्यते। कर्तृ
निर्देशकार्यं च कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादि। यथा अपीति सार्वधातुके ङित्त्वातिनिर्देशः ङिन्निबंधनका
र्यार्थो। न च तस्य साक्षात् ङित्त्वं ङकारस्येत्तोऽभावात्। एवमिहाप्यकर्तुः कर्तृत्वातिदेशः तेन समाख्यानुग्रहो
नात्तीवोपपद्यत इति। प्रयोजकस्य कर्तृत्वं स्यादेव किमतिदिश्यते। अथातिदेशः कार्यार्थस्तदेव साक्षात्प्रयोज
नं। एवं सति नात्तीव समाख्यानुग्रह उपपद्यते। तस्मादध्वर्युः प्रैषार्थे गतौ च प्रेषः इति। तथा च लिंगं प्रैषवचनं हि
ब्रह्मसाम्नाप्यते। स यदि कामयेत वृष्याद्धितद्द्युकामयेतापि नाद्रियेत स्वयमुत्स्यैवेनदंद्रेदमतः कर्मकर्तेत्य
मिति अध्वर्युप्रैषार्थस्य कर्तारं दर्शयति। स तत्कारानुप्रवृत्तेश्चायमेवार्थोऽवसीयते। हरत्रिरिति प्रैषवचने हि
सति त्वत्वाग्नीध्रस्त्रः संमृशतीत्याह। न त्वैवमुपपद्यते। यथास्माभिरर्थोऽभिहितो। यदा चाध्वर्युः प्रैषदानेना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ०भा०२ धिक्रियते। तत्राग्नीधः प्रैषार्थः स्यात् तथा सति त्वाग्नीध्रः संमृशतीति सवाच्यं स्यात्। आहवनीयप्रेषणे यदि
४८ कर्तृत्वं तदर्थेनोपपद्यते। तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात् कर्तृत्वमुपचर्यते। प्रयोजकस्य कर्तृत्वं तद्युक्तं प्रत्यसंशयं। उ
क्तेरपि च कर्मत्वमुच्यमानं तत्रैव हि। तस्या अपि च कर्तृत्वमुच्यमानप्रबोधनात्। उच्यमानस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं
चार्थसाधनात्। एवं ह्यनेककर्तृत्वकर्मत्वमवधानतः प्रयोजकस्य कर्तृत्वमुच्यमानं न शोभते। प्रयोजकोऽपि
व्यापारिणा ५ त्तस्यैव व्यापारः स्फुट एव हि। न तेन तत्रावधानं हि पाकए धोहकादिवत्तीयघर्थः संभवेत्स्येव हेतुवाक्यं विना पि हि
साध्यसाधनभावः ६ तेन पूर्वापरीभावो हेतुवाक्यस्य नेष्यते। अङितेपि हि ङित्वस्य यथादेशः कृतोऽपि ति। प्रयोजकस्य कर्तृत्वमे
वमेवातिदिश्यते। ङिन्निबंधनकार्यार्थं ङित्वं ह्यङितिभाष्यते। कर्तृकार्यातिदेशार्थमकर्तर्येवमुच्यते। गुणवृ रामः
द्धिनिषेधार्थं ङित्वं ह्यङितिकथ्यते। अकर्तर्यपि कर्तृत्वं तत्तीयाद्यर्थमुच्यते। औपचारिककर्तृत्वं न सर्वत्रास्तु ४८
येयते गोणालंभविधाने हि वाहीके नैव गम्यते। कर्तृशब्दस्य वाच्यश्चेत् प्रयोज्यो हेतुरेव च। एवमप्येकश

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्र श्री अनंतः। यत्र च यथार्थः संभवः नेष्यत इति। स यदि कामयेत तस्य यथार्थस्योपपत्ता प्रैषप्रैषार्थयोः पूर्वापरीभावनिराकरणमुखेन तूल्यं हेतोर्निरा
कृतं॥ तदपि नोपपन्नं॥ वस्तुतो विध्यभावेन तादर्थ्यभावो न तु ... दरसादि॥ = इदं टिप्पनं सांव अष्टा ... हारिश्रा ... पंक्तेः॥

हस्य प्राप्तानेकार्थ्यवाचित्वात्स्वसंगतौ च सत्यां निष्ठागसभावेक्षशब्दवत्सादृश्यादिविमुक्तेऽर्थे सुज्यते नैक
वाचित्वाल्लोकेपि कारयन्नेव कर्तेति व्यपदिश्यते। कुर्वाणमेव कर्तारमाहुर्नैव प्रयोजकं। कर्तृशब्दः प्रयोज्येप
हि कर्तृत्वादेव वर्तते। प्रयोजके च संबंधात्कर्तृत्वं पुपचर्यते। शब्दस्यार्थेन संबंधो वाच्यवाचकयोर्द्वयोः। अपि
शक्तिप्रकल्पिते तत्प्रत्ययेनान्यथा भवेत्। तेन यत्रार्थसादृश्यं संबंधो वा क्वचिद्भवेत्। तत एव प्रतीतत्वात्शक्ति
र्नैवानुमीयते। एवं प्रयोजके ध्वर्यौ कर्तृत्वानुपपत्तितः प्रैषार्थस्यान्यकर्तृत्वात्समाख्यानुग्रहः कथं। प्रैषप्रैषा
र्थयोर्येन कर्त्रैकत्वं विरुध्यते। अतः कर्त्रंतरप्राप्तिः सामर्थ्यादुपजायते। प्रैषार्थस्यांतरंगत्वात्प्रधानत्वाच्च कर्तृ
त्वं। अध्वर्योर्ध्यवसायः कातीयवचनाद्द्वयं। प्रैषस्य बहिरंगत्वाद्गुणत्वेन च युज्यते। अग्नीध एव कर्तृत्वं विप
रीतमतोन्यथा। लौकिकत्वात्विनाशाय महांतं यत्नमास्थितैः हृतेयं न्यायमालाख्या यहेतुकर्तृनिराक्रिया॥२०
माकल्लरणाद्दूरिं नावमरोत॥ वेदैरिं ब्रह्मत्वस्यैवमामनंति। तेनानवमर्शे यजध्वं तथाश्रेयांसो भविष्यथेति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क॰भा॰२ श्रुतानि चरुहवींषि व्याप्रचरणात्॥ नावमर्शी इति वर्तते। प्रचरणं च प्रधानविषयं। न च स्विष्टकृत्तादि विषयमत्त
४९ दृर्थत्वाच्चद्रु विषः॥ अंगुष्ठांगुलिभ्यां मांससंहित्ताभ्यामवघंसेके॥ मांससंहितेमांससंलग्नेनताभ्यामेक अवघं
ति। एके काष्टेन। एवं स्याम्नानं। काष्टेनावघतीति। तथा स्रुवेणावघति। स्वधितिनावघति। हस्तेनावघतीति। तत्र
सामर्थ्यात् स्रुक् वसद्रव्यद्रव्यविषयता। स्वधितेश्च मांसविषयता। हस्तकाष्टयोस्तु पुरोडाशविषयत्वं। तथा च स
त्रकारः। श्टतावदानेपात्रीं चेति। आह च। सामर्थ्यात्स्वधितिर्मांसेद्रवेषु स्रुक्स्रुक्वसतया। हस्तकाष्टे पुरोडाशमवदा
तुं प्रकल्पयेत्॥ आपन्नꣳस्तृणं निरस्येत्॥ यद्देघांतृणकाष्टाद्यापन्नं तत्सस्तरणकाले निरसितव्यं॥ द्विपत्तो
वधरतिस्रुसुंदंचंप्रहरंस्ति॥ तदेतद्दृष्टार्थं। दृष्टार्थसासंभवात् प्रधानोपकारकं च। प्रयाजादिवृत्तत्त्वश्च या एम
आपस्तंबेनावाणस्य पाणी पात्राभियरा हंति ७ वद्रुके निवर्तते॥ अवनिज्य पाणी अपरेण प्रणीताः स्फ्यं निदधाति॥ पाण्योरवनेजनं दृष्टार्थं वेदिखननेन हि ४९
धूलिधवलावमलौ क्रियेते। प्रयोजनं तद्भावेन भवति। नावनिज्य प्रणीतानामपरतः स्फ्यं निदधातीति॥ २
पाण्योरवनेमनापुर्नमुद्रोपस्य श्लोभवति॥ कुतः। द्विषतः अभिचारकमिश्नुकैः॥७
नैयातिस्यप्रहारो घस्रे स्मार॥७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ बाह्ये योगक्रमेण पूर्वं बर्हिर्निधाने प्रासे पुरं मिध्ममिति २० अग्रेणोत्करं तृणानि संस्तीर्य तेषु स्रुवः सादयित्वा। आप बर्हिषुत्रे। अग्रेणोत्करं दर्भेषु सादयति। जघनेन वा ७॥

धाबर्हिश्च॥ समासोक्त्योः क्रमापरिज्ञाने सूत्रमाह॥ पूर्वमिध्मं॥ निदधातीति वर्त्तते॥ प्रणीताद्दक्षिणेन वा स्तृणस
द्ध्मं निदधातीति॥ एवं प्रतप्य पूर्ववद्देशांतरे तत्तः प्राक् संमार्गस्य निश्चितत्वाद्विपर्ययस्य बर्हिर्मूलैः प्रादु
क्रम्य॥ पूर्ववदिति प्रसक्तं निदध्यादितिवा। तथा तुल्यस्कृतित्वात्। वेद्यग्रैः करणभूतैरंतरतरत्वंतिमुखतः। प्रा
गितिवृक्षाग्रात् भागयास्संमार्ष्टि। अनिश्चितत्वस्य नेनमंत्रेण। विपर्ययस्य बहिर्मूलैर्विपर्यासात् प्रसंगितिलभ्यंते
बहिर्बाह्यतः वेद्यग्रमूलैः प्राङ्क्रम्येति प्राङ्गत्वा प्राङ्विवेवोत्क्रम्येति वचनात्। उत्क्रमणं च संमार्गमात्रे। न
प्रतपने। तस्मादुत्तथैव संमज्याद्यथाग्निं नाभिमुखेत्। प्राङ्विवेवोत्क्रम्येति वचनात्। बर्हिरपि मंत्रः प्रवर्त्तते देश
भेदात्। तथा च सूत्रकारो देशभेदे मंत्रप्रवृत्तिं ज्ञापयति। अग्रैः संमार्गेत्तूष्णीमुपरीति॥ प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति।
विस्पष्टकगादिविषया। तत्त्रैव स्रुक्स्रुगादीनामप्युत्तरं प्रतपनं प्रवर्त्तते। पूर्ववं तु स्रुवस्यैव विशेषविधानात् अनि
शितेति स्रुचः संमार्ष्टीत्यनुवर्त्तते। तूष्णीं प्राशित्रहरणं प्रतावदानं पात्रीं च॥ ननु चावाच्यं तूष्णीमिति। संमार्ग
मुखात्केनैव संमार्गः प्राप्यत इति दृश्यते। लिंगतत्त्वाद्धि मंत्रस्यानुपदेशस्तु संभवो॥ तापांगत्वे न यामंत्र प्राप्ति सात्वव्युदस्यते॥ प्रतपनमंत्र
ग्रहणं संमार्गमंत्रस्याप्युपलक्षणं १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ बौधायनसूत्रे। अथैतां पत्नीमंतरेण वेद्युत्करौ प्रयाणाध्वर्युः अपनेन दक्षिणेन गार्हपत्यमुदीचीमुदीचीमुपवेश्य योक्त्रेण संनह्यते ॥ ४।

क०भा०२ मंत्रानुपदेशात्। स्पात्मनेपदमंत्रस्युरुस्तार्थत्वात् प्राप्तिश्च क्रियायातिदेशात्। तथैव चाद्य मंत्रस्य। पात्रीमात्रोप
५० देशसामर्थ्यात्। प्रयोजनबलाविशेषाच्च उद्धरणप्राग्मोरिडापात्र्याश्च संमार्गः तच्च विनियोगक्रमेण। क्रमां
तरे प्रमाणाभावात्॥ संमार्जनामपास्यति। अपक्षिपस्कत्वात्। प्रदेशांतराविधानात्॥ लिंगाच्चोत्करो वा अति
रिक्तस्य प्रतिषेधेति॥ आहवनीये प्रासनमेके॥ तद्देकेस्य कस्य संमार्जनामग्नावुपादधतीतिवचनात् ६॥ प
त्नीं संनह्यति प्रस्यादक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुंजयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरस्य धिवासो दृष्टेति॥
पत्नीशब्देन यज्ञस्य स्वामिनित्यभिधीयते। कुत एतत्। स्मृतेः स्मरंति वैयाकरणाः पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति तत्रै
व पत्नीति रूपं भवति। नान्यत्र। यजुतुस्यजकस्य पत्नी कर्षकस्य पत्नीस्य उपचारमात्रं। तन्निंतायाः प्रयोजनं। सं एम
नहनक्रियाकर्त्रेभिसंबंधान्नाध्वर्युपत्नीं गृह्णाति। संनहनं च संपूर्वस्य नहेः संनहनं बंधनमिसर्थः प्रस्युदक्षि ५०
णतः सर्वांतरदेश उच्यते। सकस्य। गार्हपत्यस्य। कुत एतत्। श्रुतेः सावेन पश्चात् प्राचीयत्नमन्वासीतेतिहि श्रु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिमुच्य तदनंतरमुत्तरं पाशमुत्तरत आनीयोद्गूहति उरगपवर्गं साय ५

हूतस्तस्मादुदक्षिणतः ऐवान्वासीत साहः। उपविष्टामिति भूतकालप्रत्ययनिर्देशान्नेदानीमुपवेशनं। पूर्व मेवोपविष्टां संनह्यति। तस्या अपि च कर्मसन्निधिव्यवस्थानं मा भूत्। यजमानवत्स्वामिलाभो यातः। क्वचिच्च दृश्येयमिति पत्नी च पूर्ववत्। पत्नी चेयया दृश्येमिति। मुंजयोक्त्रेण त्रिवृता। मुंजमयेन त्रिगुणेन योक्त्रेण संनह्य ति। तच्च परिहरत्यधीवासो दृष्टे एहि तस्यनेन मंत्रेण अधीवास इति बहिर्वासः वास अभिवासः संनह्यते सोऽधयो वै वासो वरुणपारज्जुस्तद्दोषधीरैवैतदुदन्तद्दधातीति॥ दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुंचो ध्वेमुद्गूहति विस्रो वैष्णव इति। उत्तर स्य शंकुस्थानीयत्वात्प्रतिमोकस्तत्रुपानहो प्रतिमुंचत इति न्यायेन प्रवपणमुच्यते। ऊर्ध्वमुद्गूहति विस्रो वैष्णव इ त्यनेन मंत्रेण। न चैतत्सली संवहनं तत् संस्कारात्प्रतिपलिकर्तव्यं। यच्चोच्यते। संनहनं प्रह्वसाय्यमेध्येनैवोत्तर दैर्नाज्यमवेक्षते॥ इति। तत्रत्थ्याज्यावेक्षणार्थतावगम्यते। तदप्यर्थवादमात्रं। न हि संनहनस्याज्यावेक्षणार्थत्वे प्र माणमस्ति॥ नग्नं चेक्षितुं करोति॥ सर्वेन स्वं चेक्षितुं कुर्यादिति वचनात्॥ अग्न्यभावे साज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्ष्य प्रत्यवहरत्येन

प्रयोजनांतरं चाज्यावेक्षणार्थतायामुपपत्तिरेव आज्यावेक्षणस्य संनहनं स्यात्। अन्यथा नेति र तथा च श्रूयते। साऽवेक्षते इ र ध्वनेनेति इत्यादि र

अन्यथा नेति। आ
ज्यावेक्षणे करण
त्वेनैवोक्तः १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नभोऽग्ना ध्वर्यंवदर्शानवत्वारितार्थे मंत्रो यथाप स्वामी सेतर्भुता एवयथार्थ विद्धुतं भवति। दर्शी नाम्नी सितदुक्तं भवति पश्यामीति। तत्र मध्ये हास्यादह् स्पतिमिया पत्नी प्रज्ञानवती कुमार्यैणोऽभ्यते। नावतश्चा। श्रुत्वा यसा वेक्षतेद श्वेनेति सा श्चासलीकृत कुआऽभ्यानेक्षणेकरणले नैबोद्धः = त अदृश्येतेति मंत्रोयं कारितोना भिमुद्यते।। प श्यामीत्यास्य योगेन निरीक्षणे भियुज्यते। इति मंतः = = इदं तु संप्रदायानुसरलोक्तं। सिद्धां स्तुवध्यति।। = परो थे वं कः ॥ तत्सादिह्युत्तेः। वस्तुतस्त्वाद्यपि भवति गृहपते आरं भइति नियमः। धामे धामेमे भवेति मंत्रलिंगात्। तथा च संप्रदायः प

कं०भा०२ ति॥ऊर्जेत्वेत्यनेनमंत्रेणाज्यमुद्वास्यपत्नीमवेक्षयत्यवेक्षणंकारयति। ततश्चाध्येषणीपत्न्या अवेक्षस्वेति

५१ नत्वन्यभावेक्षयितुंशक्यते। अदृश्येनसवेक्षते। यद्यपिचोक्तमवेक्षयत्यदृश्येनेति। तथापिलवपस्वामीस्क

न्नमपुरुषप्रयोगादवेक्षणएवमंत्रोनाध्येषणइति। तच्चैतदेनेकपत्नीकेपरार्थत्वादेकैवकरोति। पत्न्यभावेमि

त्यप्येतद्द्रव्यसंस्कारत्वात्याध्वर्युरवेक्षते॥ वेधांकरोत्यपरंप्रोक्षणीभ्यः॥ निर्गृह्यारत्मानं॥ आहवनीये

वाहुत्वातच्चापिणः॥ आहवनीयेवात्तच्छापिणः आहवनीयेवाहुत्वा। वेधांकरोति। तच्चैनेवमेवविकल्पेन।

किंतर्हिअवस्थितविभाषेयं। आहवनीयपश्चापिणआहवनीयेवाहुत्वा। एवंत्वामनंति। अथाज्यमादायप्राङु

दाद्रवतितदाहवनीयेधिश्रयत्याहवनीयेहवींषिश्रपयंतिसर्वोमेयज्ञआहवनीयेश्रृतोसदिति॥ संवितु राम

स्त्वाज्यमुत्पुनातिप्रोक्षणीश्चपूर्ववत्॥ चशब्दादाज्यंचपूर्ववत्। नत्वन्यथाज्योत्पवनेपवित्रेप्राप्येतेइति। ५१

कुतएतदितिचेत्। प्रोक्षणीभ्युपवित्रेभवतस्तैतत्तआहृतेनाभ्यामाज्यमुत्पुनातीति। प्रोक्षणीनांपुनःसंस्कारः

भ्याभ्यावेक्षणे ऽभ्यारंभइति। नचेहप्रकृतिवि हृहोर्विशेषव्दवलभ्यते। येनानि हृति परतेव स्यात्। अतएव मिदं वैष्यस्पमं त्रस्या कुहए

व। तथा च संप्रदायः। आ। शिरावेक्षणे गृहपतिवेद्यआरंभोनचोद्यः। प्रकृतावसमन्नेतस्मात्॥ तथा पत्नीपुनाः विसर्जनेबंधने च मोह इति॥ =

पाठेनैव यारस्यात्तं उआ श्चभाय नसूत्रे नानात योर्गर्थ्या उताभ्या पाणि भ्यांस निदु स्त्वेति प्रागुत्पुनाती ति॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांका हम पसे:

कार्योर्थः प्रयोजनं। दीपितं। अन्यथाऽनुपपत्त्या स्रुवेणाभाष्येण चोद्यते। तेन संख्याविशिष्टे तु ग्रहणे स्यात्स्रुव
स्तनः। अन्यासाम् तत्विशिष्टापां सांख्यामाथ केवले। ग्रहणे तु स्रुवप्राप्तिर्नैव स्यादिति गम्यते। अत एव पंच
चं मं जुह्वा ध्रौवमासिमद्भिश्च स्यात्स्याः स्रुवेणेति उपपद्यते। तथाऽऽज्येन महावीरं परिषिंचतीति। तथा चया
ऽः स्रुवेणाभिघारयतीति। किंच सांतंडुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्येत्तत्राभिघारयत्याज्येन। तत्तु नः अन्यत्रा
पि दृश्यते नाहाज्येनाभिघार्येति। तच्च यथा कथंचिदभिघारणमात्रं नियमाभावादिति भाष्योक्तेः नेनोपपत्तीर्येनि
धाय्यानक्ति। प्रसनक्ति कपालानि होतुरंगुलिपर्वणा। अनक्ति। जुह्वां स्यात्तं नाभ्युदाहृत्येहाज्येन। सर्पिरासिच्य। पूर्णमेवेन
तुपदृङ् पविश्य॰ आज्यमानिओ कृत्रेतो संप्रयच्छति। अलेकेनमाघर्त्तिभ्यः प्रयच्छति। अलक्ताज्यशेषेण रशनां।
दैवत्ते स्नक्ति महावीरमपिसादेत्यथाकथंचिद्देवं न स्रुव नियम इति। नैतद्देवं जुह्वाध्रुवाऽः समनक्तीति स्रुत्रभा
ष्यविरोधात्। तथा हि। यद्यपि जुह्वा श्रयते। तथाप्यंजनक्रियोपदेशसामर्थ्याज्जोहवपरतेति मामम्या। ननु चैवं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क॰भा॰२ सतिजौहवेनानक्तीतिसूत्रमारभ्यं। औह। तथाचसतितदेवकार्यंद्देश्यति। प्रयोजनमिति आघेवाद्योन्नरेवोभ
५२ यावद्दानेःथवाभवेत्। उच्यते चोद्दकाद्देवद्ध्रुवद्दानं भवेदिह। मंत्रोपिचतद्वंगत्वाद्दवद्दानहयेपिच। यद्दाज्यग्रहणंतत्
स्रुवेणैव। नतुपञ्चस्रुवेणतद्दाज्यमेव॥ दीपनं॥ इध्माबर्हिषोः प्रोक्षणाभावेनभवति॥ आज्यमवेक्षते तेजोसीतिय उत्सवुनावेक्षणयोः प्रयोजनमेतद्यदाज्यस्यापरेणद्रव्येणासंसर्गः ३
ज्ञे मानोवा॥ प्रकृतत्वाद्ध्रुवेस्रुः॥ स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुहुं धामनामेतिसद्भमंत्रः॥ स्रुवेणाज्यग्रहणमिति। कुत
एतत्। चतुर्जुहुंतात्स्रुत्तीतिश्रूयते। चतुःसंख्याविशिष्टं चग्रहणं कथमन्यथोपपद्यते। यदि स्रुवेण नगृह्ये
त। तत्राप्याज्यस्यनियमः यदाज्यस्यग्रहणंतत्स्रुवेण। नस्रुवनियमोनाप्युभयनियम। तथाहिसतिदृष्टिप
यसि चस्रुवस्याप्रवृत्तिःस्यात्। तत्रकोदोषः स्रुवेणैवावद्यतीसितदुपरुध्यते। अथपुनराज्यस्यानियमेसतिस्रु एप
वस्यावद्दानसाधनत्वेनसामर्थ्याद्द्रव्यान्तरप्रवृत्तिरनिवारिता भवति। जुह्वांचतुर्गृहीतंधामनामेसनेनमंत्रेण ५२
सद्भश्चमंत्रवचनं। परिभाषिकसूत्रात्रिःइत्वामंत्रप्रासौ। इहविकल्पेनसद्भत्वमुच्यते। ननुपरिभाषाभामपि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नैव त्रिर्मंत्रवचनमभिहितं। तत्र हि स्यात्ततः प्रतिग्रहणमंत्रस्य सावित्रमुक्तं। वचनादाज्ये मुष्टौ चोत्तम इति। तस्य
मेवमपि तु त्रिरेवं मंत्रोऽभिहितः स्यात्। वचनोपन्यासात्। एवं हि वचनं। त्रिर्हि त्रिरेव यजुषा गृह्णीयादिति। तेन त्रित्वस्या
सौ तद्रतु सकृत्सकृदेवेति रहस्य सकृत्त्वमुच्यते। ननु वचनादाज्यस्य तृतीयस्यैव सकृत्त्वं मुष्टौ चोत्तमस्य सकृत्त्वमस्य हस्य मुष्टि
नासंबंधं आज्यस्याप्युत्तमसंबंधे सति तदुपभृति स सकृल्लोमंत्रः प्राप्नोति। तथा च नवेदवाक्यमवस्थितं। तेन वच
नादाज्य इति पापि भाषिके नैव वाक्यस्य नोपनिबंधनं सिद्धं। न वा च्यस्य सकृन्मंत्र इति। तस्मादेतदेवं। वाक्यस्य प्रतिप
स्यर्थस्तु पुनरारंभः इतरथा त्वेकवाक्यताप्याशंक्येत। सकृन्मंत्रवचनविधिप्रशंसार्थं तत्र पात्रिः शब्दस्य तन्मा भूदि
ति तः सकृन्मंत्रवचनमुच्यते॥ अष्टावुपभृत्सली योऽनुयाजार्थेन॥ अष्टगृहीतमुपभृति गृह्णीयमंजो हवादल्पत
श्ये २ रं। यद्यनुयाजाः संति। इहानुयाजानामभावे कस्मिकत्वाद्विकल्पस्यार्थं छवृः॥ चतुरवत्तप्रतिविभागात्। अनुयाजवत्कर्म
णोऽन्यत्र अन्यत्रमानुयाजके च कर्मणि चतुर्गृहीतमुपभृति गृह्णीयात्। कुत एतत् प्रतिविभागात्। प्रतिविभागेनत्पुपयो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं०भा०२ ग ऊपभृतस्य दृश्यते। प्रयाजेषु चानुयाजेषु च। तेनेमं यार्थं तोपभृतस्याध्यवसीयते। ततश्चानुयाजाभावे प्रयाजा
५३ र्थमेव चतुर्गृहीतं भवतीत्ययमभिप्रायः॥ किंच॥ पश्चात्तिष्यादर्शनाच्च। पश्चात्तावदुपभृत्येकेष्वनुयाजेषूपभृ
ति चतुर्गृहीतं दर्शयति। अथोत्सृष्टाज्यं चतुर्गृहीतं जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पंचगृहीतं पृषदाज्यमिति। तथा
ऽप्यनुयाजकेकर्मणपातिष्यापां। अथोत्सृष्टाजेषु सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवं
तीति। तत्रानुयाजार्थेन द्रव्येण नार्थ इति प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं दर्शयति। न हि लोपदेशात्॥ नैतदेवं। इहलं
त्येतदृष्टं गृहीतमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते। अथ यदष्टौ जुह्वामुपभृति गृह्णाति छंदोभ्यस्तद्गृह्णाति अनुया
जार्थत्वेनोपदिश्यते। अथ यदष्टौ जुह्वामुपभृति गृह्णाति छंदोभ्यस्तद्गृह्णाति अनुयाजेभ्यो हि तद्गृह्णाति छंदां एप
सि ह्यनुयाजा इत्यस्मै वचनं चानुयाजार्थस्यैव वचनात्प्रयाजेषु विनियोगः। यथा प्रयाजार्थस्योत्तराघारे। यदुक्तं प ५३
श्चात्तिष्यादर्शनादिति न तद्दर्शनं। किं तर्हि। वचनं तत्॥ पश्चात्तिष्यवोर्वचनात्॥ यद्यस्य सकलस्यानुयाजार्थता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुयाजेभ्यस्तदिति
वचनमगध्यसनुध्यत
रस्तनुवादः५।

तद्दानुयाजाः [illegible] भावेनुपभृत्सग्रहणे प्राप्तेवचनाच्चतुर्गृहीतं विधीयते। प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति। नचेहप्रा
प्तिरस्तीत्यतोवचनमिदमिति। अत्रवदामः स्यादेतदेवं। यदिक्लृप्तमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते। नतूपदिश्य
ते। एवं हि शाखिनांवचनं। यदष्टौकृत्वनुपभृतिगृह्णातिप्रयाजानुयाजेभ्यस्तद्गृह्णातीत्युभयार्थत्वाविधानं
यत्तुचतुष्कृत्वमनुयाजेभ्योहितद्गृह्णातीतितदनेनोभयार्थविधानादनुवादः सः ननुसएवविधिरयमनुवादः क
स्मान्नभवति। नानेनसकलस्यानुयाजार्थत्वेप्रयाजार्थतानुवदितुमशक्या। उभयार्थविधानेपुनर्यथाप्रा
प्तोऽनुयाजांशेनं [illegible] घृतस्यदोषः क्लृप्तोपदेशेहिस्यादेतदेवं। नत्वयंक्लृप्तोपदेशः पश्चातिप्रयोश्चवचनंसाध
धुभयार्थत्वान्नस्यात्। उक्तेनन्यायेनोभयार्थत्वेप्राप्तिपूर्वकत्वाद्दर्शनमेवतदिति। किंच। वचनेसत्स्वेतस्मिन्ननुस
त्रानुयाजाभवंतीतिहेतुरसमर्थः स्यात् तस्माद्दपिदर्शनमेवैतत्स्यादेहच। उभयार्थविधानंचेदितरस्यानुवादता
युज्यतेह्यनुयाजानांस्वार्थांशस्यावलंबनं। अथानुयाजसंबद्धोविधिरभ्युपगम्यते। प्रयाजार्थांशविध्वंशो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रैव प्रोक्षणं स्रुगाज्योतिष्टोमेविधीयते। प्रोक्षणं बर्हिष आनुषंग्यध्यायां स्तवनीयमत्। इध्मे बर्हिष स्यात्तदनुषंग्या स्रितेऽक्रमे। स्रुक्शब्दस्याप्रयोगान्तेऽरुधुतं कर्मी
याज्ञिकैः॥ २

कु०भा०२ नास्तीत्यननुवादत्वा॥ ध्रुवायां च जुहूवत्॥ यत्राद्भिरुपभृति च किं सिद्धं भवति। सद्धिस्त्रिर्वो मंत्रवचनं। तच्चवच
५४ नपरिप्राप्तं॥ त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयादिति विधाय पुनराह। तदनु सकृत्सकृदेवेति॥ इध्मं प्रोक्षति विस्र
स्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्तात् ग्रंथिं कृष्णोऽसीति प्रतिमंत्रं॥ इध्माद्प्रोक्षति कृष्णोऽसीत्येवमा
दिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं। कथं पुनरिध्मं। विस्रस्य प्रोक्षति। बर्हिश्च प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रंथिं। प्रतिग्र
हणं च समर्पणपूर्वकं। प्रकृतपसर्गप्रयोगसामर्थ्यात्। तथा च वचनं। यथास्मै बर्हिः प्रयच्छतीति। इध्मस्य चा
न्यर्थस्य प्रोक्षणं। मंत्रलिंगवाक्यशेषाभ्यां अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति वेत्रवर्णः इध्मं प्रकृत्य चाह। तन्मे ध्य
मेवैतदग्नये करोतीति। प्रयोजनं। तादर्थ्यात्तदभावे न प्रोक्षणं। यथा वर्भथेध्यां परिधिषु वपरिधिसंस्कारार्थ द०प
स्येध्मकाष्ठस्य। वेदेरपि चानेन कारणेन स्तरणाभावे न प्रोक्षणं। यथा गृहमेधीये। तत्रापि मंत्रलिंगं बर्हिषे त्वा ५४
जुष्टं प्रोक्षामीति। तन्मेध्यमेवैतद्बर्हिषे करोतीति वाक्यशेषः। नुपसत्सु तुल्यत्वात्तासामप्येकवृक्षस्तरणमस्त्येवेति प्रो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुबंध्यग्रहणं अग्नीषोमीयसवनीयपशुधर्मार्थं २

नप्रकृतमुपपद्यते। प्रोक्षणं हि स्रुगर्थं। मंत्रलिंगनानुपपत्तेश्चाभ्यां। अतश्च स्रुगभावे भाव एव प्रोक्षणस्य। सत्यं। तदर्थं प्रोक्षणं। तदभावे चाभावः। [illegible] इति
[illegible] तस्यापि प्रोक्षणमभिप्रेतं। प्रोक्षतीति प्रकृतिलिंगसंयोगात् [illegible] एवं च तत्र सति स्रुगर्थमेव॥
[illegible] तदेवाग्नीषोमीये पशौ [illegible] आहवनीये [illegible] प्रोक्षणादि करोति [illegible] अग्नीषोमीयार्थं
तास्वनापि सवनीयार्थता। अग्नीषोमीयमनुसरणमित्युक्तेः। अनुबंध्यायां पुनः सवनीयवदित्युक्तेः। अतः सा [illegible] स्रुगभावे इति
[illegible] पुनरेवं विध्यो [illegible] भवति स्रुगर्थतेति॥ २॥७ एते बर्हिरादयो धर्मा [illegible] नार्थाः। सर्वेषां [illegible]
वेति। [illegible] प्रधानेन ह वीर्हि प्रकरणात्। वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयं॥७॥ = स्रुतं च। यथा वाक्यं नेयं। अन्यथा प्रोक्षण्यः परिशिष्यंत इति २

अग्नीषोमीयादौ

हणं प्रवर्त्तेत एव। बर्हिर्मंत्रः स्रुगभ्यस्त्वेति समवेतवचनत्वात् स्रुगद्विलैकत्वयोर्विपरिणम्यते। स्रुगभावे घोति
ष्ठो मे अनुबंधा पञ्चैककशावृत्त्या प्रयोगः॥ शेषं मूलेषूपसिंचत्यद्भिसेकं त्वनमिति॥ अत्र शेषस्याद्भिती मां
तनिर्देशात् मूलानां च सप्तम्या गुणविभक्त्या निर्दिष्टत्वात् शेषार्थेनेति केचित् नेत्यपरे। वेदवाक्ये हि शेषस्य
मूलार्थ्यं नैवगम्यते। एवं स्याह। अथ याः प्रोक्षण्यः प्रशिष्यंते ताभि शेषधीनां मूलान्युपनिनयतीति तत्
संस्कारर्द्ववदृश्यते। तादृग्या आर्द्रमूलात्तुषधयर इति॥ किंच। प्रयोजनवत्तद्रव्यसंस्कारावगतेरिति। प्रयोजनवर्द्धि
द्रुहिद्रव्यं तद्देनेन संस्क्रियत इति। सत्वं च यथा वेदे वाक्यं नेमं। यच्चा अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यंत इति शेषस्यालप
[illegible] देशः सामस्त्यार्थः सोपि। प्रयोजनं। नाशङ्केषादेः मूलोपनिनयनं कर्त्तव्यमेव॥ पवित्रे निधाय प्रणीतासु बर्हिर्वि
स्रंस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विस्रोरिति॥ प्रणीतासु निधानं वाचनिकं। बर्हिर्विमुच्य पूर्वस्मात्प्रस्तरदेशात् प्रस्तर
ग्रहणं विस्रोरित्यनेन मंत्रेण सव्यायमपच्छेदेऽमंत्रः पुरस्ताद्गृह्णातीति वचनात्। ततश्च यत्रापच्छेदो नास्ति। यथापि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ०भा०२ न्यत्वेपरिच्छिन्नएवगृह्यते। सावित्रितत्रमंत्रोनिवर्तते॥ ब्रह्मणेप्रदायसंनहनंविस्रंस्य सारस्त्रिणसांवेदिश्राणो
५५ निधायान्यैरवछाद्यवेदिंस्तृणात्कर्णम्रदसमितिविज्ञेयं॥ ब्रह्मणेप्रदायप्रस्तरंबर्हिः संनहनंविस्रंस्यविमुच्यदक्षि
णस्यांवेदिश्रोण्यांस्थापयित्वा अन्यैस्तृणैरवछाद्यवेदिंनिधछादयति। ॐ र्णम्रदसंत्वास्तृणामीत्यनेनमंत्रेण॥ त्रि
त्रिमुष्टिं४ वृदितित्रिधातु। मंत्रस्यचोदितार्थाभिधायित्वात्पित्र्यज्ञेविपरीणामः॥ उपपसावावाबहुलं॥ बर्हिषउपपसा॥
वाबहुलंस्तृणाति। अधरमूलं। तृणंश्चाधस्तान्मूलानिकरोति॥ पश्चादपवर्गः॥ पश्चाद्वापवर्गः समाप्तिर्भवति
नप्रागुदग्वा। अक्लेशेनप्रदानंदृष्टार्थं। आपस्तंबस्तुस्तरणंकथंनामकुर्यादिति। तेनपितृयज्ञेनभवति। गृह्यमेधीये
पितृकेवितरस्तरणाभावात्प्रदानमिच्छंति। नेसपरे। अस्तिहितत्रप्यापाः सन्नहनविस्रंसनविधानाछादनानिप्र एम
कृतौहितानिप्रतप्रस्तरेणाध्वर्युणानुष्ठितानि। इहापितद्वत्क्रियेति॥ प्रहृत्य॥ वृहन्निष्कर्षेनिष्कृष्यनिष्कृष्य। ५५
अथोअपिप्रबर्हेंहृत्स्णीयादितिवचनात्। अस्मिंश्चयज्ञेमंत्राहतिनेछंति। स्तरणक्रियासामान्यत्वा॥ दित्तरत्रप्रतिमु
तथाचास्मिन्निषूहेत्पिपक्षेयथास्तरणद्रव्यनिषेधेदोषोनभवतितथार्हम्यमिसर्थः। इतरत्रत्रिधातुपपक्षेउपपसिपक्षेचर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्टिक्रिया विछेदान्मंत्रावृत्तिरिष्यते। स्तरणकर्मान्यत्वात्। यद्यपि च स्तीर्यमाणेक वेदिद्रव्यविषयास्तरणक्रिया
मंत्रोपि च तत्परः। तथापि स्तरणकर्मान्यत्वमात्रमंगीकृत्य स्तरणस्यावयवेनोपचयस्य संस्कारत्वात्प्रयत्नबैल्यान्नु
र्वाभावेष्टवाला मऊत्तरान्त्वापरिशौ ढुंवराना मध्यमदक्षिणोत्तरानृगं धवंद्गतिमंत्रं॥ परिधीयतः इतिपरिधयः सत्त्वा
त्वेषां योगिकी। नहि लोके परिधिशब्दः प्रसस्तमित्तावयवार्थवृत्ति तया गवादिशब्दवद्रूढिशब्दः न च प्रयादिवत्सं
स्कारनिमित्तत्वाशङ्कावसातु। संस्कारकृत्ता मंत्रावृत्तिरभिहिता। नन्वेहणलवनस्तरणाज्यग्रहणेष्विति॥ अत्राह सं सुत्रं न्याय मुख हमं कब च नाम अपर लुत्तर सुत्रा नं।
स्तनमाहवनीयमश्राविणः। विरोधात्। आहवनीयकल्पनेहि हवींषि दह्येरन्नध्येवंकपालो ह्यासनमपि कर्तव्यं॥
इध्मात्समिधमाहृत्याहवनीयं कस्यमस्यपर्युपरिप्रस्तरं धारयन्॥ उपरिउपरीति सामीप्ये प्रस्तरं धारयन् समि
धाहवनीयं समर्थीकरोति। नह्येतत्समर्थीकरणमग्नेरेव। इध्मार्थत्वान्नतत्कार्यापन्नानामपांपरिश्रितानां चेति॥ उ
स्रुकेउदूहत्यनुयाजार्थं च॥ अनुयाजार्थमुपस्रुको दूहनं। तत्संस्पर्शेन नत्वगिरनुयाजार्थस्यायातयामत्वोप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क॰भा॰२ जप्यते। तत्संस्कारप्रयोजनत्वाच्चैतदुल्मुकयोराहवनीयानुगमने ततो नानयनं। गार्हपत्यादेव प्रणीयत इति। त
५६ यो ऽग्निः पुनरनुसंस्पर्शेन विस्मरणेनुयाजनिर्वेशकस्तत्कालं नाहवनीयेनुसंसर्जनं तदर्थसंस्कारकत्वात्। ननु
चोत्तरपरार्धे ऽग्निसंस्कारार्थमपीष्यते। तथा ह्याह। इति पुनरनुसंसर्जयंतीति प्रकृतस्य अप्रात्यपाग्निपरत्वं तदुल्मुक
संस्थितं यज्ञस्य चत्वत्रनवा महा इति। न केवलानुयाजार्थत्वात्। नत्कुतो वचनान्तेवा एते उल्मुके उद्धृहं सनु
याजे ऽम्परती। तदर्थं वा रम्भ्यं। तथा च सूत्रकारः अनुयाजार्थे हि इति। तच्चैतद्यागाग्निनिर्हतत्वार्थत्वाद्दृष्टं सा हाउदके नि...ध्यो वा
वयवेनोपचयस्य संस्कारत्वाददृष्टे पि भवति।। ७।। परिधीन्परिदधाति साद्ध्रानेकवृक्षीयान्वाहुमात्रानालौ वैकंक श्री
तकाश्मर्यबैल्वान्। पूर्वालाभे पूर्वालाभे उत्तरानन्वादिरोदुंबरान्वाभ्यमरक्षिणोत्तरानो धर्वेइति प्रतिमंत्रं।। परिधी राम
यंत इति परिधयः संज्ञा चैषां यौगिकी। न हि लोके परिधिशब्दः प्रसक्तमिनावयवार्थे इति तत्यागवादिरोहवत्क ५६
चिदूढः। न च रूपादिवत्संस्कारनिमित्तनाशकत्वावयवानां संस्काराणामविधाना। कल्पन्ते चात्रावयवार्थैः स्वतंत्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिधानात्सन्निधयः इति । यूपैकत्वमप्यर्थान्नावगम्यते । संस्काराश्च विहिताः छेदनादयः तेन तन्निमित्तत्वमवगम्यते यूप
शकृतस्य । ननु चैवं सति परिधानात्सन्निधय इति चत्वारः प्राप्नुवन्ति । नोपदेशसामर्थ्यात् । मध्यमदक्षिणोत्तराणीति ।
यत्र तु नैवंविधं वचनं । न च चोदकानुवृत्तिस्तत्र चत्वार एव भवन्ति । यथा पितृमेधे वारणान्य परिधीन्परिधायेति । प्रव
र्ग्येऽपीति चेत् । न मध्यमश्रवणात् । हुत्वा मध्यमे परिधावुपश्रयतीति । त्रयाणां मध्यमो भवति पैतृदारवे तु चतुःसंख्या
स्तीति चेत् । न । सूत्रारंभसामर्थ्यात्पूर्ववदिति । परिधानप्रयोगनिमित्तत्वे च परिधिशब्दस्य पितृमेधादौ न धर्मप्राप्तिः । नै
ष दोषः धर्मोपलक्षणार्थः परिधिशब्दोऽपि होत्रादिशब्दवत् । संज्ञात्वस्यानर्थिक्यात् । न । संभवहारार्थत्वात् । सन्निधिपरिधानेऽ
शकलान्याधायमसेति । एकवृक्षीयाणीति । उत्तरसूत्रादेवैकजातीयत्वे प्राप्ते एकवृक्षस्य व्यत्ययार्थमेवैकवृक्षीय
ग्रहणं । अपरे तु वचनाभावान्नैव मिच्छंति । न ह्येकत्वाः वृक्षिन्न वृक्षस्य व्यक्तिपरं वचनमस्ति । अस्ति जातिपरं वचनं तैवै
पालाशाः स्फ्यः इति । ननु पालाशादिग्रहणादेवैतत्सिद्धं । सत्यमेवं । अभावे तूत्तरा निस्फुत्त्वादेकस्यपद्धयोर्वा भावेऽ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भा० क० २ तत्रजातिर्माभूदितिएकवृक्षीयग्रहणं।बाहुमात्रान्बाहुप्रमाणान्पालाशादीनांपूर्वस्यपूर्वस्यालाभेउत्तरो
५७ त्तरग्रहणं।सैयंचाप्रतिनिधिंस्मास्मृतिकाद्विवत्।नचानर्थप्राप्तत्वात्।नत्वर्थेनपरिधिमात्रंप्राप्नोति।येनजाति
नियमेन।तस्माद्विधानमेवेदं।श्रुतिस्तुकेषुचद्रव्यापचारेसौमर्थ्यात्तत्सदृशद्रव्यासौविषयस्साद्दृश्यश्रुतिकनि लि
यमउपपद्यते।प्रयोजनं।श्रूर्वाभावेपिनप्रायश्चित्तमिति।खादिरौदुंबरान्वा।तेषामीखादिरौदुंबराभावविधाना
भावात्पालाशैःसहविकल्पंते।अपरेतुबैल्वैःसहविकल्पमिच्छंति।एवंप्राप्ताप्राप्ते।तेवैपालाशःस्फरितिप्रकृत्य
यद्विपालाशान्नविंदेद्स्फ्योअपिवैकंकताःस्फर्यद्विवैकंकतान्नविंदेद्स्फ्योअपिकाश्मर्यमयाःस्फर्यद्विकाश्मर्यमय
यान्नविंदेद्स्फ्योअपिबैल्वाःस्फरथ्योखादिरा अथोउदुंबरा इति।तेनकाश्मर्यमयाभावेबैल्वखादिरौदुंबराविकल्पं रा म
ते।आह।अभावेहुंपलाशस्यवैकंकतविधिर्यत्तः तेनबैल्वविकल्पाहौखादिरौदुंबराविति।मध्यमदक्षिणोत्तरा ५९
निति।त्रित्वार्थंक्रमार्थंवा।गंधर्वस्त्वेतिमंत्रैःप्रतिमंत्रंपरिदधाति।ताश्चहसाग्निपरत्वाद्वभ्रष्येविपरिणाममि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ध्रुवेति। अग्निपरत्वाच्चतत्संस्काराभिप्रवृत्तेः सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति चक्षुष्ट्वं अग्निपरत्वमतो स्यापि तत्सरत्वेवेति
तदेतन्नातीवसुविचार्यो लोचित्तमिव। परिधिपरत्वास्त्वाशङ्क्यस्य। तत्कथमेकवाक्यत्वात् परिधिरेवात्राभि
धीयते। गंधर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु इति यजमानस्य परिधिरसीति च स्पष्टैव परिधिपरता। तस्मादेवम
येष्वनूद्यः यस्तु न हृत्कं। सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्वित्यग्निपरतेति। यदि तत्स्याग्निपरत्वः स्य किमायातं। अतोयमनु
पन्यासः इंद्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्सोपचारिकमेतत्। न दक्षिणदिक्स्थितत्वाद्दक्षिणइति। कुतो लिंगात्। एवं वे
वीर्यं चतमोय इंद्रस्य बाहुर्दक्षिण इति। तेन पितृयज्ञेन विपरिणामः मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तामिति सुक्रह
पोत्र विपरिणामः उत्तरत इत्यस्य समवेतवचनत्वात्॥ प्रथमपरिधिः समिधोपयमस्य वितिहोत्रमिसादधाति। प्रं प्रतिसंस्कार्यसंस्कारावक्ते ॥ प्रतिपरिध्युपयस्पर्शनेमा सेदमाह।८
यं मग्नहणं द्वितीयतृतीयमुद्दासार्थं। उपस्पर्शनं च तत्संस्कारो द्वितीया निर्देशाद्वाकाशेषाच्च। तेनैतानग्नेसमि
धइति। प्रयोजनमव मुद्दासार्थं। भृथे पितृमेत्। अग्नौतु समिद्धाधानं दृष्टार्थं। ततश्चावभृथेन भवति॥ अनु

८ प्रयोजनमिति। न नुदृदमयुक्तं। अथ समिधमभ्यादधातीत्यनेनाग्निसमिन्धनार्थहोनसमिधउपमन्त्रता तेनैव परिध्युपस्पर्शनविधानाद [illegible]
नमयोजनकत्वादनभ्यथेतदभावादुपस्पर्शनस्यापि बाधएवं नेचात्र विनियुक्तं स्येव विनियुक्त प्रयोजनकत्वं कपालेनदस्यते येन काष्ठमात्रंप्रयोजनये
दितिचेत्। न। उभयसाधारनत्वपपत्तेः यथोत्तरावारस्य प्रयाजार्थं द्रव्योपजीवनकत्वेपि दर्विहोमादौ प्रतिषेधात् प्रयाजानां बाधेपि स्व सिद्धये तस्य
सन्नद्धतीत प्रयोजनकत्वं तथा प्रकृते पयस्याभानामभावेपि परिधेः संस्कारार्थं काष्ठमात्र प्रयोजनकत्वमपेक्षितमेव। तदर्शनं प्रवृत्ता नास्मादितमास्ति
तेन वक्तव्यमितीहापि तादर्शनेन भवितव्यमिति दिक्॥८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कु० भा० २ परस्यद्वितीयाः समिद्धसीति। द्वितीयाग्रहणादुपस्पर्शनमपि प्राप्तं निषिध्यते॥ सूर्यस्त्वेति जपस्याहवनीय
५८ मीक्षमाणस्तद्वचनत्वात्। त्वाराद्धेग्निपरत्वात् अवभृथेविपरिणम्यते। पुरस्ताच्छृश्वद्विकपरत्वासित्त परे सूर्य
स्त्वादक्षिणतः पातुरिति। संप्रदाये तस्या विपरीणाममिच्छंति। तेषामभिप्रायः पुरस्ताच्छ्रेग्नवचनो न हिग्वाची
ति। तच्चैतत्परिधिपरिधानाद्यवेक्षणांतमेकं कर्म। कार्यैकत्वात् एकं हि कार्यमग्निसंस्कारस्तत्कुतो वाक्यशेषा
त्। वज्राद्वैवषट्कारः हि नेमीतिप्रकृतस्तद्भ्यैवैतद्दग्नयेन स्पृतीति। तथा गुल्मैवा अभितः परिधयो भवंत्यथैत
सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति। एककर्मत्वेचैनैमित्तिकमंत्रे भवति। अग्निसंस्कारत्वाच्चाग्निकार्योपन्यास
सु परिधिस्तु च भवति। ननु वषट्कारभीतिनिमित्तं परिधानमिति। तेनावषट्कारयां जुहोतौ न प्रवर्त्ततेऽरति नैत राम
देवं। नहि कश्चिद्वषट्कारा हि मे तिनचतद्रूपं परिधिभिरपनीयते। तेनाग्निसंस्कारविध्यर्थवाह्माप्यमेतत्। सं ५८
वाः दृष्टोग्निसंस्कारः। दृष्टस्यासंभवात्॥ आहवनीयं बर्हिषपत्नं येनिरश्रीनिर्दधातिसवितुरिति॥ अथस्त्री।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३ धर्मिन तः कृत्स्नस्य बर्हिषः यथालु नस्य सन्नद्धस्यासादितस्यास्तरणेपि नियोगा मा न्यत्र विनियोग : संभवतीति बलादसंस्कृ नादेव मास्यं ३
४ तस्या आदाय तिष्ठति ता न्वयेन पंचमी सिद्ध्येत् । न यत ध्रुवा तस्मा स्तये नाभावादिति ॥ ५

र्णो वेदिमुपावर्त्तने सहैत्तणे आहापयति श्री निदधातीति हि श्रूयते। निरथ्रीःस्त दगमे। अत एव च प्रागग्रं वे
दिस्तरणं। आनुस्वेदिमिसवाच्यं। सामर्थ्याद्वेचतत्साधेः सा। द्वेघधिकरणा येत्वा। इत्यथा हि नत्तायते द्वे के तेत्तणे
निधीयेते इति॥ अंसेवाः युक्तत्वात्॥ असेवात्तणे उपादेये। न वेदिसंबंधिनी। कुत एतत्। अयुक्तत्वादित्येषामित्तरे
षां वहिस्तत्पणानां वेदिस्तरणे विनियुक्तत्वा॥ न च विनियुक्तं वचनमंतरेणार्थांतरे विनियोगमर्हतीति। वेदिस्तणे अध
युंएहृतर इति यथा। न चैवंत्रापि वचनमस्ति। तस्माद्वेत्तणे आहापयेति। न पंचम्यभावात्। पंचम्या स्यमर्थो वसातुं श
क्यते। षष्ठ्यापि स्यमर्थो लभ्यत इति चेत्। स तसंलभ्यते विभक्तिव्यत्ययेन। अस्तव्यत्यय इति चेन्न। न्यायविरोधा
त्षष्ठ्यर्थे सात्तंभव इति चे। सप्तम्यर्थे षष्ठी भविष्यति। एवं चावश्यंभाविनि व्यत्ययेन न्यायविरुद्धो विनियुक्तस्य
विनियोग आश्रितो भविष्यति। तस्माद्विप्रकृत्तेत्तणे उपाहापयेध्रुवां निदधातीति सूत्रार्थः। तथा चोत्तरसूत्रं॥ अस
त्रापि तृणार्थे॥ अतो स्तत्रापि तृणार्थे अस्मासेव तृणानि गृहीतव्यानि। यथोपाविरासीति तृणमाहापयेति। कुत ए

मा तणानां
बल्याद्रि संबंध
मात्रं प्रतीयते :
माया दानं तत्र
विसर्जित्वा व्यव
धेर्न साह ॥ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेदिस्तरणरूपकार्यविशेषार्थं बर्हिर्हेयस्य सर्वार्थनिराकरणविषयं २।२॥
आहवनीये जुहोति। गार्हपत्ये संस्काराः। दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचतीति बाध्यमिदं हं॥ ४

कौ० भा० ८२ नदसुक्तत्वादेवं। युक्तग्रहणे स्यादेवं करोतीति। अथस्ती र्णाये वेदेहं तणे अध्वर्युरुस्तरति। ननु विशये लौकि
५९ कमिसनेनैव सिद्धत्वाद्वाचमेवैतन्नैतदेवं। तद्धि सर्वार्थनिराकरणविषयं। सर्वार्थं तपास्त्वग्निद्रव्यमासे
सर्वकार्यार्थ। अग्निमुपसमाधाय स्तकं वं तिसत्र उल्कुषीमिवाहार्योपपरे स्यादिसत्र वलौकिकमुपादेयमिसेवमर्थे। ननु चैव
नैरन्तर्यार्थत्व हिंसः। मग्नीनां सर्वार्थत्वाविरोधः। ननिर्दिष्टकार्ये सर्वार्थत्वादृहोषः। इदं त्वसर्वार्थकार्यविशेषद्रव्यनिराकरण वि
षयं। सर्वार्थेन पाज्यद्रव्यमासे आह। पूपांजनेव सर्पिः॥ असदेव प्रास्वं प्रकरणे ससंयुक्तविधानात्। स्या
त्सस सर्वार्थता। तेन पशावपि सर्वार्थमेवैतदाज्यमिति। पूपांजनमाशंक्यते। यद्येवं किमिति न भवति। प्राप्तु
तकार्यविशेषसंबंधाद्दोषः कार्यविशेषसंबंधाविशेषाद्दस विशये लौकिकमिसनेन तर्हि पुनरुक्तता न
तद्वाक्यावगतकार्यविशेषसंबंधविषयमिदंतु प्रकरणावगतमित्यदोषः। (कार्यविशेषसंबंधाविशेषाद) एम
(स विशेये लौकिकमिसनेन तर्हि पुनरुक्तता। तद्वाक्यावगतकार्यविशेषसंबंधविषयमिदंतु प्रकरणाव) ५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कौशं बर्हिरिति मंत्रे आ तिलं साध्यितं पुरा। अन्यत्रापि तृणार्थे अपुनरुक्तता स्यात् कथं। उच्यते। कौशं बर्हिरित्यत्र बर्हिः शब्दस्य संस्कारानिमित्तता खंडिता।
होतुः बर्हिर्षा मुख्या वृत्त मंत्र स्वरूपा। हिमादौ बर्हिः शब्दस्य मांसम् अग्निहोत्रं जुहोति। अग्निहोत्रशब्दस्येव न धर्मलक्षणता खंडनस्य पौनरुक्त्य =

अन्यत्रापि तृणार्थे इत्यस्य सूत्रस्यापरा व्याख्या। अन्येवासुक्तत्वाद्दिस्यनेनैवोपाकरणेत्तृणाद्दिष्वप्यत्वसि।
द्धावबाच्यमेतद्दिसतोन्यथा व्याख्यायते। अन्यत्रापि तृणार्थे बर्हिस्तृणसदृशे ष्वोन्यानि तृणानि भवंति। त
स्माद्रूपं च संस्कारैर्भवंतीति ष्योम्यानि असंस्कृतानीत्यपेः। कुत एतत् बर्हिः शब्दस्य जातिनिमित्तत्वात् संस्का
रनिमित्तत्वाभ्याशंकयतत एवेति वेसंस्कृतेषु बर्हिः शब्दं प्रयुंजते याज्ञिकाः। ननु। संस्कृतेपि शब्दप्रयोगाद्बर्हिरा
हृर्गीगताइतिसादृश्याप्रयोगइति चेत्। नेत्तरेत्तराश्रयणप्रसंगाच्च बर्हिः संस्कारनिमित्तस्तेहासादृश्याज्ञा
तौप्रयोगं तत्र कथं बर्हिः शब्दे न जातिनिमित्तत्वेनैवोद्दिष्यसंस्कारविधानमुपपद्यते बर्हिरासादृश्यातिबर्हिः
प्रोक्षतीति च। जातिनिमित्तत्वे पुनरेष दोषो न भवति। तस्माज्जातिनिमित्तः एवं चेत् बर्हिष्प्रापूपा वदंस्तृणा
नि इत्येवमादीसंस्काराणामप्राप्तिरतइदमुक्तमन्यत्रापि तृणार्थेइति। रूपांजने च सर्पिः। इत्येतद्रूपिके पिदेवं मा
चक्षते। तदयुक्तं। मुक्तौप्यर्थमर्थो घृतमाज्यलिंगात्तस्माद्यथोक्तेव व्याख्या। पुरोडाशकपालसाधानामुवेह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२पुरोडाशात्सकलमैन्द्रवायवेप्राप्स्यतीतियागार्थस्यैवसकलस्यसंस्कारोयंद्वितीयानिर्देशात् २।

मै

क०भा०२ न्।पुरोडाशमात्रमैंद्रवायवेप्राप्स्यतिपयस्यांत्रावरुणआश्विनेधानाइतिअत्रेळापालोकिकानिरूप्यंते

६० रूळमाप्रौकरणिकानि।तुल्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः अपरेतुन्यायतएवविकल्पमिच्छंति।सवनीयभागशेष

स्यहविःशेषभक्षस्त्यनेनयजमानाशनेविनियोगः तत्रचपुरुषार्थत्वात्भक्षणोप्यशेषः ननुचैवंसति

प्राकृतंचतुर्द्धाकरणंकस्मान्नभवति।नान्यत्रविनियोगशासनात् अतइदमुक्तं।पुरोडाशंपयस्याधाना

मुपेतच्छन्नितिः।तयोःप्रस्तरं ६ स्तृणात्स्रुणंमृदस्तमिति।तयोर्विधृत्योरुपरिप्रस्तरंस्तृणात्स्रुणंमृदस्तमित्य

नेनमंत्रेण।अंगप्रधानार्थजुहूधारणार्थत्वात्।सिंतमसेदेवपित्र्यइतिविपरिणम्यतेमंत्रः।श्रोदितार्थ्या

भिधानात्।।अभिनिदधासासाजस्वदति।अभिनिधानंपाणिद्वयेनक्रियते।प्रस्तिद्विलिंगात्पाभिमुक्त एप

मुतएभिमासे।।सव्याभूमेजुहूंप्रतिगत्यनिदधानिधृतान्वीति।।अभिनिहितएवसव्येनपाणिनाभवत्स ६०

थरक्षिणेनजुहूंप्रतिगृह्णातीतिश्रूयते।प्रतिग्रहणंचसमर्पणपूर्वकं।प्रसुपसर्गप्रयोगसामर्थ्यात्तद्वर्हिष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्व भृ श्रुतोः समर्पणं विहितं। अथास्ते बर्हिः प्रयच्छतीति। स्रुत्रितं बर्हिः प्रतिगत्येति। घृताच्यसीति मंत्रश्चोदि
तार्थाभिधानाद्धि कृतो विपरिणम्यते। यथा गृहमेधीयाद्दावनाज्यस्य कृगासादने घृताच्यसीति पदद्वयं निव
गते ऊयते ऊयते धीयते
र्तते। घृतमेवित्तमस्यामिति घृताची। अपरे त्वाहुः घृतमच्यते। अनयेति घृताची। तद्युक्तमिव जुपभृति ध्रु
वायां चासंभवात् नहि ताभ्यां घृतमच्यते। चिंतायाः प्रयोजनं। करणपक्षे न विपरिणामः प्रियेण धाम्नेत्य
स्याप्यप्रयोगमिच्छंति। केचित्तं धामशब्दस्याज्यविषयत्वात्। एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यमिति हि श्रू
यते। या त्वं घृताच्यसि जुहूश्च नाम्नासेदं प्रियं सद आसीदः प्रियेण धाम्नाज्येनोपेता सतीति वाक्यार्थस्त देतद
नुपपन्नं। न हि धामशब्द आज्यविषयः। धामानि त्रयाणि भवंति स्थानानि नामानि ज[illegible]न्मानीति। तं स्वभिसुक्तोप
देशः तस्मात्प्रियेण धाम्नाभिहिता सती इदं प्रियं सद आसीदेति। यत्तु धामशब्द आज्ये दत्रपते सकथं चिदुपचारादृ
स्याप्रतिपत्तव्यः। एवमितर उत्तरयोः प्रतिमंत्रं बर्हिष्युपभृतं ध्रुवां चावदध्यादनुपूर्वं॥ एवमितरे उत्तरयोः प्रतिमं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०भा०२ त्रेंबर्हिष्यासादयति। केतेरत्तरेइत्यत आह। उपभृतं ध्रुवां च। अनुपूर्वमवद्धेष्टे। मंत्रांतरविधानात्तु बर्हिषी
६१ ति च प्रस्तरनिरासार्थे। एवं शङ्कः प्रतिग्रहणविषयः फलतः समर्पणपूर्वकं ग्रहणं यथासादिति। नन्वितरे इ
सुक्त्वादुपभृतं ध्रुवां चेत्यवाच्यं। वाच्यं वा स्रुगासादनप्रतिपत्त्यर्थत्वादितरथा द्याधेयस्याज्यस्यासादनं प्र
तीयेत। नगुणत्वादधिकरणस्य। अथ पुनरुपभृद्ध्रुवाग्रहणे क्रियमाणे स्रुगासादनमेतदिति ज्ञापितं भव
ति। तत्कथमिति चेत्। वचनात्तु प्रत्नाच्च सिजूहूनाम्नेति जुहूं त्वपभृन्नाम्नेत्युपभृतं ध्रुवानाम्नेति ध्रुवां। मं
त्रलिंगाच्च। जुहूर्नाम्नेत्येवमादि। प्रयोजनं। आज्याभावेप्यासादनमिति। अपरे तूपभृद्ध्रुवाग्रहणस्य फलं मा कल्पयंति॥
रा वर्णयंति। एषहाज्यपौत्रेस्यासादनमनुहासार्थे। तत्सुनैंचार्यैणाभिहितमेवोपभृदासादनमित्युक्तं प्रियेण राम
आसादन
धाम्नेति वा विशेषोपदेशादिति। स यदाज्यपात्रस्य वाबद्धेष्वनुहासार्थं उपभृद्ध्रुवाग्रहणं। तत्कथं। मनुप ६१
भृद्धिकारत्वादुपभृतो लुप्तभरणं कार्यं। न च तत्स्य यदाज्यपात्रेण क्रियते। अत एव च चार्येण गृहीतत्वात्त्वस्यासाद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१बौधायनसूत्रे। अथधृष्टिमादाय दक्षिणस्यां पुरोडाशीयांगारानुपोह्य तस्मिन्वेदेन भिरज संस्कृत्याभिप्यारयतीति१।

आसादनप्रोक्षणे१ नाग्निर्भवति॥ पुरोडाशावभिघार्योद्वासोपस्तीर्णे निधायानक्ति यस्ते प्राणइति॥ उपस्तीर्णे इति पूर्ववत्तरं दृष्टमं
तज्जूत्तोपदेशात्। उद्वासोपस्तरणमशक्यं कर्तुमभिधारणं हविर्मात्रस्य॥ नसंबंधेनोपदेशात् यद्देवहविरमु
क्तं यदभिघारितं तज्जुष्टं तन्नोध्यमिति सूत्रकारस्तु पुरोडाशौ लेसयति॥ यथादेवतमनक्ति॥ इत्युक्तार्थे॥ प्रस मनोश्वाजस्य द्वयर्थे इति पि०८अुमि२
नक्ति कपालानि यानि घर्मैकपालानीति॥ कपालोद्देशे नविधानसामर्थ्यात्प्रतिकपालमंजनं। नयुगपद्दश
कस्य। दैवं सति यानि घर्मैकपालानीति बहुवचनमंजनक्रियाभ्यवच्छिन्नसमुदायमपेक्षं। पात्रप्रोक्षणमंत्रवत्
पूजार्थेवा॥ तूष्णींवा॥ पांके लांजनं॥ संख्ययोद्वासयति॥ संख्याशब्देनकरणभूतेनोद्वासयतीत्येतदुक्तं भवति
तत्रैतद्विचार्यते। किमेकमिति प्रयोगः सर्वत्र। उतएकं द्वे त्रीणि इति तत्र प्रथमं द्वितीयं तृतीयमित्येवमुद्वासया
मीति प्रतिकपालं प्रयोगः एकमिति हि संख्याशब्दः सच प्राथम्यादविरोधाच्च सर्वत्र प्रयुज्यते इति। तदेतदयु
क्तं। नह्येकशब्दः सर्वत्र प्रयुज्यमानः समर्थो भवति। एवं चेदेकं द्वे त्रीणीति प्रयोगः। तथा सति यथावत्संख्यासं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का०भा०२ ख्येयसंबंधासामंजस्योपपत्तिः एतदपिनापद्यते। नहि द्वितीयकपाले द्वित्वविशिष्टमुद्वासनं। तथा तृतीये चतु
६२ र्थे च। अतः पूरणप्रत्ययांतासंख्यापरिगृह्यते। प्रथमं द्वितीयं तृतीयमित्येवमादि। एवं संख्येयोद्वासनं कृतं भव
ति। यथा वसंख्यासंख्येयसंबंधश्च। तथा च कपालनाशे संवृत्ते प्रायश्चित्तविधानमुपपद्यते। ननु च प्रथमशब्दस
द्वितीयापेक्षत्वाद्विकृतावेककपाले अप्रयोगः। उच्यते। न विकृतिविशेषणप्रकृतौ पदार्थावधारणमुपपद्य
ते। प्रकृतिविशेषेण हि विकृतावधारणं युक्तरूपं। मत्तोयत्किंचिदेतदिति॥ प्रियेण धाम्नेति हवीᳪषि वेदिं प्राकृत्वा
श्रवा असदन्निति सर्वाण्यालभंते॥ बहुवचनं स्यात्सापेक्षया। सर्वशब्दश्च जौहवाद्यपेक्षः मुख्यक्रमेण चा।
साहनालंभते। क्रमांतराभावात्। यत्तपतिशब्दश्च बहुयजमानके विपरिणम्यते॥ ७॥ पाहि माभिसाम्मानं राम
आलभत इति वर्त्तते। स चायमात्मसंस्कारः करिष्यमाणप्रयोजनः। ततश्चाश्वमेधे विदेधात्यतिप्रस्थाता स ६२
वनीमाज्यासाहनालंभनेच्छते अध्वर्युरत्र होमाभिप्रवृत्त एव आत्मानं संस्पृशति॥ ७॥ अत्र वा त्रेतोपायनं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०भा०२ तुल्यशास्त्रत्वात्॥ छ॥ इति श्रीकात्यायनीयसूत्रविवरणे कर्कोपाध्यायकृतौ द्वितीयोध्यायः समा
६३ प्तः॥ छ॥ ग्रंथसंख्या २६०० ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

राम
६३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=10.02.20 16:32
,TRANSFERRED=2020/02/10 at 16:45:54
,PAGES=127
,TYPE=STD
,NAME=S0002783
,Book Name=M-2695-KATYAYANSUTRA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection